

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI

Přírodovědecká fakulta

Mezinárodní rozvojová studia

DOPAD TURISMU NA MÍSTNÍ OBYVATELSTVO V PANAMĚ

Bakalářská práce

Autorka: Barbara HUDCOVÁ

Vedoucí práce: Mgr. Jiří PÁNEK, Ph.D.

Olomouc 2016

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci na téma *Dopad turismu na místní obyvatelstvo v Panamě* vypracovala samostatně a veškeré použité zdroje jsem uvedla v seznamu literatury.

Olomouc 14. 4. 2016

Barbara Hudcová

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala vedoucímu bakalářské práce Mgr. Jiřímu Pánkovi Ph.D. za cenné rady, připomínky a čas, který mi během psaní této práce věnoval. Také bych chtěla poděkovat Florencii Quesada Avendaño za poskytnuté doporučení ohledně literatury.

Abstrakt

Bakalářská práce je zaměřena na dopady cestovního ruchu na původní obyvatelstvo v Panamě. Představuje komunity Guna a Ngäbe-Buglé, které jsou dvěma největšími indiánskými kmeny v zemi. Obě zažívají vzestup cestovního ruchu, který je velkou měrou ovlivňuje. V práci jsou popsány různé druhy turismu, se kterými se komunity setkávají. Pozornost je věnována hlavně dopadům cestovního ruchu na oba kmeny, které jsou rozděleny do kategorií environmentální, ekonomické, sociální a kulturní. Závěrečná část obsahuje stručné srovnání působení turismu na Guna a Ngäbe-Buglé.

Klíčová slova:

Guna Yala, Ngäbe-Buglé, turismus, původní obyvatelstvo Bocas del Toro, Panama

Abstract

The thesis is concentrated on the impact of tourism on indigenous population in Panama. It introduces Guna and Ngäbe-Buglé communities, which are two biggest indigenous tribes in the country. Both are experiencing increase of tourism that influences them a lot. This work describes various types of tourism that communities encounter. The attention is paid mostly to the impacts of tourism on both communities, which are divided into environmental, economical, social and cultural categories. The final part of the work contains brief comparison of tourism influence on Guna and Ngäbe-Buglé.

Key words:

Guna Yala, Ngäbe-Buglé, tourism, indigenous people, Bocas del Toro, Panama

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI
Přírodovědecká fakulta
Akademický rok: 2014/2015

ZADÁNÍ BAKALÁŘSKÉ PRÁCE
(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: **Barbara HUDCOVÁ**
Osobní číslo: **R13348**
Studijní program: **B1301 Geografie**
Studijní obor: **Mezinárodní rozvojová studia**
Název tématu: **Dopad turismu na místní obyvatelstvo v Panamě**
Zadávající katedra: **Katedra rozvojových studií**

Z á s a d y p r o v y p r a c o v á n í :

Cílem bakalářské práce je analýza dopadu turismu na domorodé indiánské obyvatelstvo v Panamě. Práce se zaměří na rozdíl mezi kmeny Ngäbe-Buglé a Guna Yala, které se s rostoucí turistickým průmyslem v oblasti vyrovnávají odlišně. Výsledky budou zpracovány pomocí GIS a prezentovány v mapě.

Rozsah grafických prací: **dle potřeby**
Rozsah pracovní zprávy: **10 - 15 tisíc slov**
Forma zpracování bakalářské práce: **tištěná/elektronická**
Seznam odborné literatury:

Maney, George M. 2001. "Rival transnational networks and indigenous rights: the San Blas Kuna in Panama and the Yanomami in Brazil" in Political Opportunities, Social Movements and Democratization. Amsterdam, New York: JAI
Pereiro Pérez, X, de León, C., Martínez Mauri, M., Ventocilla, J., and del Valle, Y. 2011. Estudio Estratégico del Turismo en Kuna Yala. Informe Final al SENACYT. Panamá.
Snow, S. G., & Wheeler, C. L. 2000. Pathways in the periphery: tourism to indigenous communities in Panama. Social science quarterly, 732-749.
Solís, R. 2009. Free, Prior and Informed Consent in Panama: The Guna Case, in the Context of its Autonomy. Vakis, R., & Lindert, K. 2000. Poverty in Indigenous Populations in Panama: A study using LSMS data. Banco Mundial, LCSHD Paper Series. Chapin, M., Lamb, Z., & Threlkeld, B. (2005). Mapping indigenous lands. Annual Review of Anthropology, 34(1), 619-638.

Vedoucí bakalářské práce: **Mgr. Jiří Pánek, Ph.D.**
Katedra rozvojových studií

Datum zadání bakalářské práce: **6. května 2015**
Termín odevzdání bakalářské práce: **15. dubna 2016**

prof. RNDr. Ivo Frébort, CSc., Ph.D.
děkan

L.S.

doc. RNDr. Pavel Nováček, CSc.
vedoucí katedry

V Olomouci dne 6. května 2015

Obsah

Obsah.....	7
Seznam obrázků, grafů a tabulek.....	9
Seznam zkratk.....	10
1 Úvod	11
2 Cíle práce.....	12
3 Metodologie.....	13
4 Teoretické vymezení.....	14
4.1 Charakteristika Panamy.....	14
4.1.1 Geografické podmínky	14
4.1.2 Historický vývoj a současnost.....	15
4.1.3 Obyvatelstvo.....	15
4.1.4 Ekonomická situace.....	17
4.2 Turismus.....	19
4.2.1 Definice turismu	19
4.2.2 Význam turismu	20
4.2.3 Turismus v číslech.....	20
4.2.4 Situace cestovního ruchu v Panamě	21
4.3 Původní kmeny.....	23
4.3.1 Původní kmeny v Latinské Americe	23
4.3.2 Původní kmeny v Panamě	24
5 Charakteristika vybraného kmene Guna.....	25
5.1 Guna a Guna Yala	25
5.1.1 Historie a současnost.....	26
5.1.2 Turismus v Guna Yala.....	26
6 Dopady cestovního ruchu na indiánský kmen Guna	30
6.1 Environmentální dopady	30
6.2 Sociální a kulturní dopady.....	33
6.3 Ekonomické dopady	34

7	Charakteristika vybraného kmene Ngäbe-Buglé	36
7.1	Ngäbe-Buglé.....	36
7.2	Turismus v Bocas del Toro.....	37
8	Dopady cestovního ruchu na indiánský kmen Ngäbe-Buglé.....	39
8.1.1	Sociální a ekonomické dopady	39
8.1.2	Environmentální dopady	40
9	Diskuze	42
10	Závěr	45
11	Zdroje.....	46

Seznam obrázků, grafů a tabulek

Seznam obrázků

Obrázek 1: Průměrná hustota zalidnění v Panamě v roce 2000	16
Obrázek 2: Rozložení původních indiánských kmenů v Panamě v roce 2012.....	24

Seznam grafů

Graf 1: Vývoj počtu obyvatel v Panamě v období mezi lety 2000 a 2014.....	15
Graf 2: Vývoj HDP v Panamě v období mezi lety 2000 a 2014	17

Seznam tabulek

Tabulka 1: Ukazatele nerovnoměrného rozložení příjmů v Panamě v období mezi lety 2000 a 2013 .	19
--	----

Seznam zkratek

CGG	Congreso General Guna Generální kongres Guna
DS	Displacement Solutions Řešení přemístění
HDP	Hrubý domácí produkt
IPAT	Instituto Panameño de Turismo Panamský úřad pro cestovní ruch
IWGIA	International Work Group for Indigenous Affairs Mezinárodní pracovní skupina pro domorodé záležitosti
OSN	Organizace spojených národů
MAEC	Ministerio de Asuntos Exteriores y de Cooperación Ministerstvo pro zahraniční záležitosti a spolupráci
SEDAC	Socioeconomic Data and Applications Center Centrum socioekonomických dat a aplikací
UNDP	United Nations Development Programme Rozvojový program OSN
UNEP	United Nations Environment Programme Program OSN pro životní prostředí
UNWTO	World Tourism Organization Světová organizace cestovního ruchu
WB	World Bank Světová banka
WTTC	The World Travel and Tourism Council Světová rada pro cestování a turismus

1 Úvod

„Cestování je jediná věc, za kterou utratíte peníze...ale stanete se bohatšími!“

(Neznámý autor)

Pro mnohé se cestování stalo velkým koníčkem. Pojí se s ním poznávání nových míst, objevování jiných kultur či neznámých zvyků a také setkání se zajímavými lidmi. To vše jsou věci, bez kterých si někteří již život nedovedou představit. Většina z nich se však na cestování a turismus dívá pouze ze svého osobního úhlu pohledu. Vnímají je jako možnost, jak si rozšířit obzory.

Pro autorku práce nastal zlom v přístupu k této tématice na jaře roku 2015 po absolvování předmětu *Tourism Industry in Central America (Cestovní ruch ve střední Americe)* na Univerzitě v Helsinkách během studijního pobytu Erasmus. Během dvouměsíčního kurzu bylo představeno mnoho příkladů, jak turismus zapříčinil ničení přírody, problémy v komunitách žijících v turisticky oblíbených lokalitách či zvyšování chudoby v místě. Právě tehdy si autorka začala pokládat otázku, jaké (ať už viditelné či skryté) dopady turismus má. Zda existuje možnost, jak by mohli z turistického odvětví těžit jak samotní turisté, tak místní obyvatelstvo.

Autorka věří, že u turismu platí to samé, co u odpovědné spotřeby. Rozhodnutí, jak se bude chovat, je na každém člověku. Je možné se stát nezodpovědným turistou, který sobecky myslí jen na sebe a je mu jedno, že ničí prostředí kolem něj. Nebo naopak lze při cestování myslet i na ostatní, a to především na budoucí generace, které si zaslouží mít možnost poznávat krásy naší planety na vlastní oči, a ne pouze z fotografií.

Cestovní ruch je jedním z nejrychleji se rozvíjejících odvětví, které po celém světě zaměstnává miliony lidí. Může mít mnoho podob. Od jednotlivců, cestujících pouze s krosnou na zádech, až po masový turismus výletních lodí. Různé druhy turismu poté různou měrou ovlivňují dané lokality a životy obyvatel, kteří v nich žijí. V dnešní době na Zemi téměř neexistují místa, která by byla člověkem nedotknutá. Většina lokalit se postupem času a s přibývajícím turismem mění.

Panama, která je předmětem této bakalářské práce, není výjimkou. Od 60. let dvacátého století se stává čím dál oblíbenější turistickou destinací. Turisty z celého světa lákají sluncem zalité bílé pláže, všude přítomná exotika, či dechberoucí příroda. Cestovní ruch Panamu v mnohém změnil.

Cílem bakalářské práce je pokusit se zhodnotit dopad, který má cestovní ruch na Panamu a její obyvatelstvo. Pozornost je zaměřena na původní indiánské obyvatelstvo, které se stává turistickou atrakcí a masovým turismem trpí nejvíce. S jakým druhem cestovního ruchu se vybrané indiánské kmeny setkávají? Jaké na ně má dopady? V čem se v komunitách podobá a v čem se liší? Následující kapitoly se pokusí odpovědět na tyto otázky.

2 Cíle práce

Autorka si v bakalářské práci klade za cíl popsat problematiku dopadu turismu na místní obyvatelstvo v Panamě. Pozornost je věnována charakterizování druhů cestovního ruchu ve vybraných komunitách a analyzování jejich dopadů na původní obyvatelstvo.

Autorka se ve své práci zaměřuje nejvíce na komunitu Guna, která je názorným příkladem různých dopadů turismu na domorodé obyvatelstvo. Patří k nejznámějším kmenům v Panamě a způsob, jak se vyrovnává s rostoucím zájmem turistů, se stal předmětem mnoha výzkumů a akademických prací. Autorka si komunitu vybrala také z toho důvodu, že jí silná míra autonomie umožňuje samostatně rozhodovat o pravidlech a podmínkách cestovního ruchu na jejím území.

Pro porovnání je v práci věnována pozornost také komunitě Ngäbe-Buglé. Přestože existuje nepoměr v množství dostupné literatury o cestovním ruchu v obou komunitách, autorka považuje za důležité uvést další příklad cestovního ruchu a jeho vlivu na indiánské obyvatelstvo v zemi. Kmen Ngäbe-Buglé je početně největším v Panamě. Byl vybrán také proto, že se z většiny setkává s jiným druhem turismu než Guna a lze u něj tedy nalézt některé odlišné dopady. Z důvodu největší dostupnosti literatury je turismus a jeho dopady popisován na příkladu oblasti Bocas del Toro, která sice není autonomním územím komunity, ale Ngäbe-Buglé tvoří velkou část jejího obyvatelstva.

Původním záměrem autorky bylo srovnat výsledky a dopady cestovního ruchu na oba kmeny pomocí geografických informačních systémů (GIS). V průběhu analýzy dostupných materiálů byl však zjištěn nedostatek relevantních dat umožňujících provést srovnání v GIS. Po dohodě s vedoucím práce autorka upustila od původního záměru a na doporučení vedoucího práce dopady turismu na oba kmeny srovnává v kapitole *Diskuze* písemně.

Problematika dopadu cestovního ruchu na domorodé obyvatelstvo v Panamě není v České republice zatím příliš známá. Proto je posledním z cílů autorky snaha o představení tohoto tématu a shromáždění (především zahraniční) literatury, která se jím zabývá.

3 Metodologie

Při psaní této práce byla použita rešerše a kompilace, tedy sběr dat a jejich následná analýza, zpracování a interpretace. Informace byly získávány z primárních (databáze Světové Banky, data o sčítání lidu, atd.) i sekundárních zdrojů (knihy a odborné časopisy), přičemž sekundární zdroje značně převažovaly. V průběhu psaní práce byly využívány také internetové zdroje.

Většina ze zdrojů, se kterými autorka pracovala, je napsána v anglickém nebo španělském jazyce. V českém jazyce dosud Téma dopadu cestovního ruchu na komunitu Guna a Ngäbe-Buglé v odborných zdrojích nebylo zpracováno. Pro autorku byly stěžejní práce Péreze (2013) zabývající se komunitou Guna a Spalding (2013) zaměřující se na Ngäbe-Buglé. Oba autoři své práce zakládají na dlouhodobém výzkumu přímo v komunitách. Mezi další přínosné práce, ze kterých autorka čerpala, lze zařadit Snowa (2000), Jackiewiczze a Craina (2010), Gómeze a kolektiv (2009) či Thampy (2013).

Práce je rozdělena do několika kapitol. V první části se autorka zabývá teoretickým vymezením témat souvisejících s hlavním námětem celé práce, tedy charakteristikou Panamy, definováním cestovního ruchu a popisem situace indiánského obyvatelstva v Latinské Americe a Panamě. V další části je zaměřena pozornost na vybrané komunity Guna a Ngäbe-Buglé, jejich stručnou charakteristiku a druhy turismu, se kterým se setkávají. Dvě kapitoly jsou věnovány dopadům turismu na jednotlivé komunity, rozdělenými do několika kategorií (ekonomických, environmentálních, sociálních a kulturních) dopadů. Závěr je věnován diskuzi, ve které autorka navzájem srovnává dopady cestovního ruchu na oba kmeny a analyzuje příčiny jejich odlišností.

4 Teoretické vymezení

Následující kapitola se skládá ze tří celků. První část poskytuje stručnou charakteristiku Panamy. V druhé části se autorka zabývá definicí cestovního ruchu a je v ní věnována pozornost situaci turismu v Panamě. V poslední části kapitoly *teoretické vymezení* je popsána momentální situace původního obyvatelstva v Panamě a v Latinské Americe celkově.

4.1 Charakteristika Panamy

Autorka považuje za důležité uvést na začátku práce stručnou charakteristiku Panamy, která představuje teoretický základ pro pozdější kapitoly. Konkrétně následující kapitoly rozebírají geografické podmínky, demografické charakteristiky obyvatelstva a popis ekonomické situace země.

4.1.1 Geografické podmínky

Panama (oficiálním názvem Panamská republika) se nachází v jižní části Střední Ameriky. Celkové území Panamy pokrývá 75 420 km², což je jen o cca 3 tisíce km² méně, než je rozloha České republiky. Ve světovém žebříčku zemí seřazených podle velikosti zaujímá 118. místo a v rámci střední Ameriky je čtvrtou největší zemí. Sousedí se dvěma státy, na západě sdílí hranici s Kostarikou (348 km) a na jihovýchodě hraničí s Kolumbií (339 km). Severní pobřeží je obklopeno Karibským mořem a jižní je omýváno Tichým oceánem. (The World Factbook, 2016)

Hlavním a také největším městem Panamy je *Ciudad de Panama*, ležící na břehu Panamského zálivu. Za další významné město je považován *Colón*, který leží na ústí Panamského průplavu do Karibského moře a plní funkci významného obchodního centra země a volného obchodu. Důležitým je i město *David*, hlavní město provincie *Chiriquí* sousedící s Kostarikou. (MAEC, 2015) Panama zaujímá velmi strategickou polohu, protože tvoří pevninský most mezi Severní a Jižní Amerikou. Kvůli Panamskému průplavu, který je místem spojujícím Karibské moře a Tichý oceán, má velký význam pro dopravní a především lodní průmysl. (The World Factbook 2016)

Ministerio de Asuntos Exteriores y de Cooperación (MAEC), v překladu Ministerstvo pro zahraniční záležitosti a spolupráci, podle administrativního členění Panamu dělí na deset provincií, kterými jsou *Panamá, Panamá Oeste, Colón, Bocas del Toro, Chiriquí, Darién, Veraguas, Los Santos, Coclé* a *Herrera*. Na území Panamy se dále nachází pět indiánských rezervací, které bývají nazývány komarky (z původního comarcas indígenas). Jedná se o rezervace *Kuna Yala, Emberá-Wounaan, Ngäbe-Buglé, Kuna de Wargandí* a *Kuna de Madungandí*. (MAEC, 2015) Celkově indiánské rezervace pokrývají asi 21 procent území Panamy. (Cansari a Gausset, 2013)

4.1.2 Historický vývoj a současnost

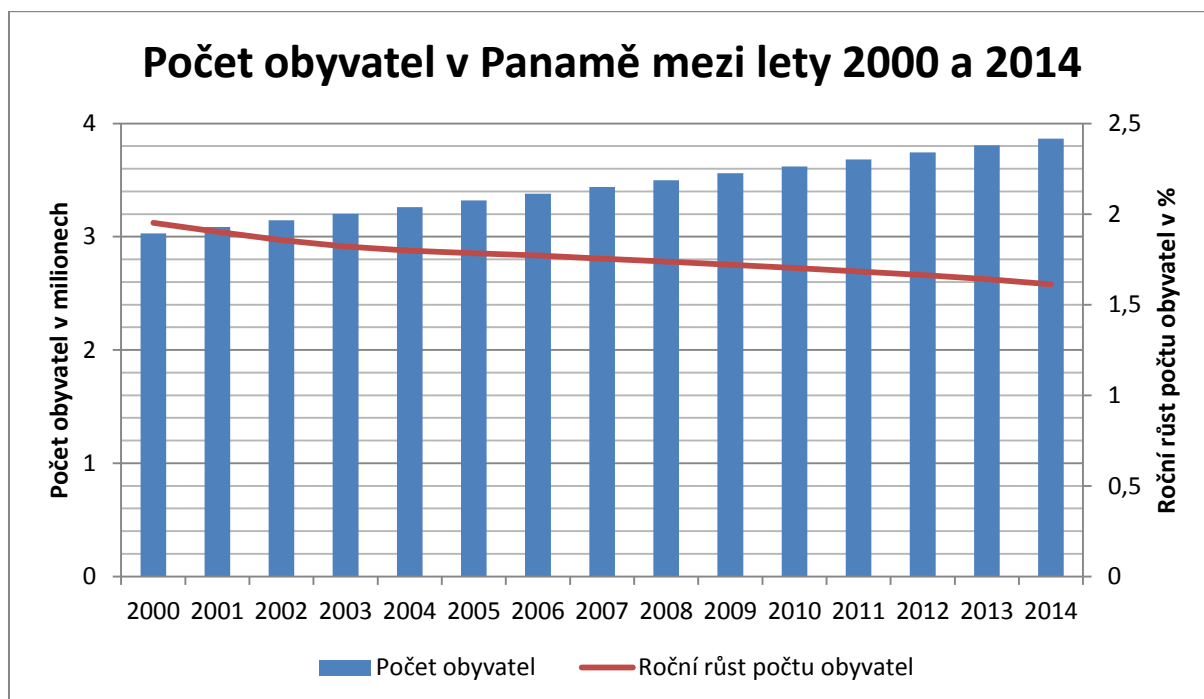
Území dnešní Panamy bylo pro evropské země objeveno a přivlastněno španělskými dobyteli v 16. století. Panama nejdříve spadala pod Španělsko, od kterého se poté odtrhla a připojila se k nově vzniklé Velké Kolumbii. V tomto společenství latinskoamerických států setrvala až do jeho zániku v roce 1830 a poté se připojila ke Kolumbii. S pomocí USA se poté v roce 1903 osamostatnila a vytvořila nezávislou Panamskou republiku. (Opatrný, 2004)

V současné době je Panama prezidentskou republikou, v jejímž čele stojí od roku 2014 prezident Juan Carlos Varela, zástupce konzervativní Panamerické strany (PP). Byl zvolen na pět let a jeho volební mandát bude končit v roce 2019. Viceprezidentkou země je Isabel Saint Malo de Alvarado, která ve funkci nahradila stávajícího prezidenta. V zemi panuje demokratická forma vlády, jež je založena na ústavě vzniklé v roce 1972 (MAEC, 2015).

4.1.3 Obyvatelstvo

Podle údajů Světové banky (2015) v Panamě žije přibližně 3,8 milionu obyvatel. Jak je patrné z grafu 1, počet obyvatel se každým rokem zvyšuje, přestože míra růstu každoročně nepatrně klesá (World Data Bank, 2016).

Graf 1: Vývoj počtu obyvatel v Panamě v období mezi lety 2000 a 2014

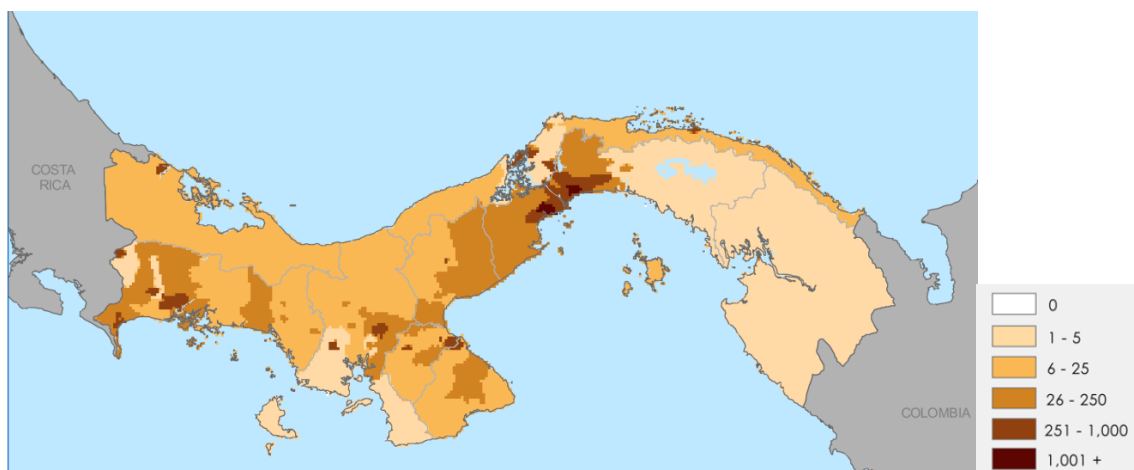

Zdroj: World Data Bank: World Development Indicators (2016), vlastní zpracování

4.1.3.1 Hustota osídlení

První charakteristikou popisující obyvatelstvo, uvedenou v této práci, je hustota osídlení. V Panamě je její hodnota 52 obyvatel/km² (World Data Bank, 2016). Největší zalidnění (Obrázek 1) se nachází kolem hlavního města Ciudad de Panama a dále v blízkosti Panamského průplavu. Vysoká hustota obyvatelstva se nachází také ve střední části Panamy a na jihozápadě země, poblíž hranic s Kostarikou. Naopak nejnižší hustotu osídlení lze najít ve východní části státu, kde leží provincie Darién a čtyři z pěti indiánských rezervací.

Obrázek 1: Průměrná hustota zalidnění v Panamě v roce 2000

Zdroj: (SEDAC, 2015)

4.1.3.2 Míra urbanizace

Mezi další charakteristiky obyvatelstva patří míra urbanizace¹, která se v Panamě každým rokem zvyšuje. Světová banka uvádí, že v roce 1980 žil v městských oblastech necelý milion lidí a míra urbanizace tvořila 50,4 procenta. O deset let později se počet obyvatel žijících ve městech zvýšil na 1,3 milionu, což představovalo 53,9 procenta obyvatel. Podle posledních dostupných dat z roku 2014 je míra urbanizace 66,3 procenta. Již od roku 1980 však dochází k postupnému snižování růstu míry urbanizace až na nyníjších 2,1 procenta ročně. (World Data Bank, 2016)

4.1.3.3 Rasové složení obyvatelstva

Solís ve své práci (2009) popisuje Panamu jako rasově heterogenní stát a panamské obyvatelstvo nazývá multikulturním národem. Zároveň upozorňuje na to, že v prvním článku politické ústavy země tento fakt není brán v potaz a v textu se s obyvateli nakládá jako s jedním národem. (Solís, 2009) Jeho slova potvrzují výsledky sčítání lidu z roku 2010. Na jeho základě bylo zjištěno, že přibližně 65 procent obyvatel Panamy tvoří mestici, což jsou příslušníci rasy vzniklé křížením europoidní (potomci španělských přistěhovalců) a mongoloidní (původní indiánské obyvatelstvo) rasy. Druhou

¹ Encyklopedie Britannica urbanizaci definuje jako „proces, při kterém se velká množství lidí natrvalo koncentrují v relativně malých oblastech, tvořící města.“ (Britannica, 2014)

nejpočetnější skupinu tvoří původní indiánské obyvatelstvo. Zbytek se skládá z příslušníků negroidní a europoidní rasy a mulatů, jejichž rasa vzniká kombinací obou předchozích. V otázce náboženství je Panama jednotná a většina obyvatelstva jsou křesťané. Přibližně 85 procent z nich se hlásí k římskokatolické církvi, zatímco zbývající procenta tvoří převážně protestanti. Oficiálním jazykem je španělština, ale indiánské kmeny si uchovávají jejich původní indiánské jazyky. Proto je část obyvatelstva považována za bilingvní. (The World Factbook 2016)

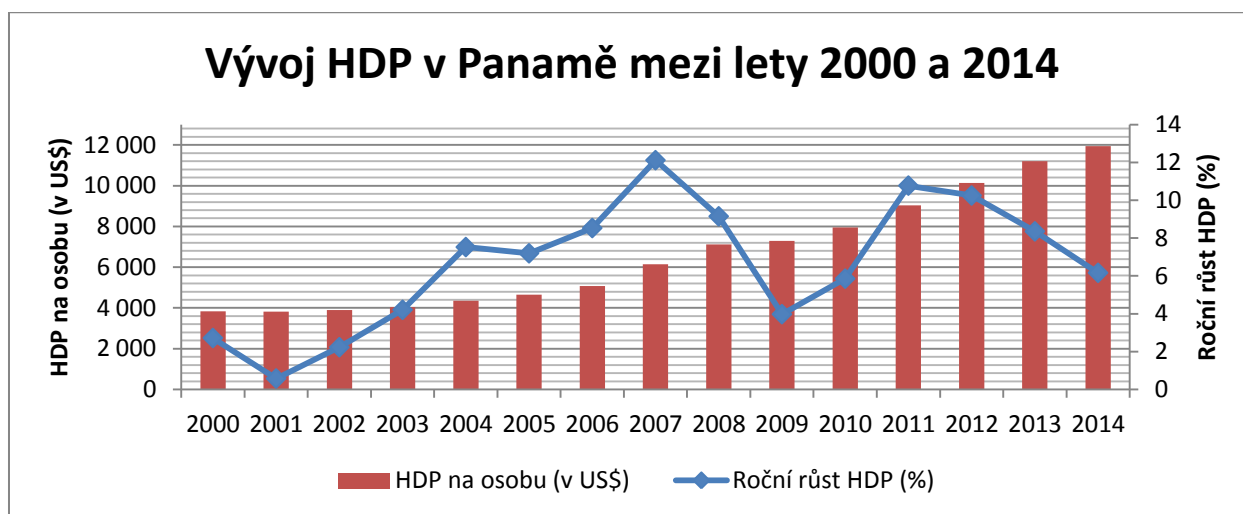
4.1.3.4 Věkové složení obyvatelstva

V Panamě probíhá demografická transformace, kterou charakterizuje dlouhodobě klesající míra porodnosti i úmrtnosti a s tím související klesající populační růst. V současné době tvoří největší část populace (přibližně 40 procent) obyvatelé ve věkové kategorii 25 až 54 let. Dále zaujímají 27 procent populace děti ve věku 0 až 14 let, které vytváří předproduktivní věkovou složku. Přibližně 8 procent obyvatelstva patří do poproduktivní věkové kategorie a má 65 a více let. Z tohoto vyplývá, že 65 procent všech mužů a žen se nachází v produktivním věku. (The World Factbook 2016)

4.1.4 Ekonomická situace

Ekonomická situace Panamy je stručně nastíněna na makroekonomickém ukazateli hrubého domácího produktu (HDP). Analýza Světové banky uvádí, že Panama v posledním desetiletí patřila k nejrychleji rostoucím ekonomikám na světě. (World Bank, 2016) Toto tvrzení dokládá i graf č. 2. Jak je z něj patrné, vývoj míry HDP během uvedeného období neustále fluktoval. Vrchol dosáhl v roce 2007, kdy míra růstu HDP činila přibližně 12 procent. Poté následoval pokles, který trval až do roku 2009, kdy se zastavil na hodnotě 4 procent. Mezi lety 2009 až 2011 docházelo opět k rostoucímu trendu, kdy hodnota vystoupala téměř na 11 procent. Od roku 2011 nastalo znovu klesání trvající až do současnosti.

Graf 2: Vývoj HDP v Panamě v období mezi lety 2000 a 2014

Zdroj: World Data Bank: World Development Indicators (2016), vlastní zpracování

Webové stránky The World Factbook uvádí, že prudký ekonomický růst byl odstartován projektem na rozšíření Panamského kanálu. Náklady projektu, který se začal realizovat v roce 2007 a jehož dokončení je plánováno na rok 2016, se odhadují na celkových 5,3 miliard dolarů (přibližně 10 až 15 procent současného HDP). Výsledkem projektu by mělo být rozšíření kapacity Panamského kanálu na dvojnásobek, což umožní průjezd více lodím. Investice do veřejného sektoru však nepřináší pouze klady a jejich výsledkem je větší zadlužování státního rozpočtu. (The World Fact Book 2016)

Světová banka ve svých odhadech předpokládá, že silný ekonomický růst (kolem 6 procent) bude v Panamě pokračovat i v blízké budoucnosti. Uvádí, že i kdyby došlo k poklesu veřejných investic, dokončení velkých projektů týkajících se infrastruktury (rozšíření Panamského kanálu, dokončení první linky metra v hlavním městě, atd.) povedou ke generování dalšího příjmu v oblasti dopravy. K silnému ekonomickému růstu by měly přispět také privátní investice, neboť Panama dle odhadů WB zůstane i nadále atraktivní zemí pro přímé zahraniční investice, které tvoří významný zdroj pro ekonomický růst v zemi (World Bank, 2016)

4.1.4.1 Chudoba a nerovnost

I díky významnému ekonomickému růstu Panama udělala v posledních letech velký pokrok v oblasti snižování chudoby. Světová banka publikovala, že mezi roky 2007 a 2012 došlo k poklesu chudoby z 39,9 procent na 26,2 procent a u extrémní chudoby z 15,6 procent na 11,3 procent. To prakticky znamenalo, že i přes světovou finanční krizi a globální recesi se v Panamě během uvedeného období téměř půl milionu obyvatel dostalo nad hranici chudoby a přibližně 150 tisíc lidí uniklo extrémní chudobě. Panama v oblasti snižování chudoby předčila průměrné hodnoty Latinské Ameriky a Karibských států. (World Bank, 2016)

I když se jedná o úspěch, mohla být čísla týkající se snížení chudoby uvedená v prvním odstavci ještě vyšší. Silný ekonomický růst totiž kvůli nerovnosti v zemi nevyústil v prosperitu, ze které by všichni občané těžili rovným dílem. O nerovnosti svědčí i fakt, že Panama je zemí s druhou nejhorší distribucí příjmu v Latinské Americe. (The World Factbook 2016) Dokazuje to i tabulka č. 1, ve které je vyobrazen rozdíl mezi příjmy horní a dolní desetiny obyvatel. I přes mírné snižování rozdílu stále platí, že nůžky mezi bohatými a chudými jsou roztažené a horní decil obyvatel vlastní přibližně 40 procent veškerého příjmu a spotřeby v Panamě. O vysoké nerovnosti příjmů a spotřeby v zemi vypovídá také míra Giniho koeficientu. Ten je ukazatelem nerovnosti, přičemž hodnota 0 znamená absolutní rovnost a 1 naopak absolutní nerovnost.

Tabulka 1: Ukazatele nerovnoměrného rozložení příjmů v Panamě v období mezi lety 2000 a 2013

	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2011	2012	2013
Příjem horních 10 % obyvatelstva	43,7	43,59	41,65	41,79	40,61	40,1	40,01	39,92	39,96
Příjem dolních 10 % obyvatelstva	0,23	0,75	0,79	0,74	1,04	1,1	1,05	0,99	1,14
GINI koeficient	57,66	56,59	55,06	55,06	52,63	51,91	51,83	51,9	51,67

Zdroj: World Data Bank: World Development Indicators (2016), vlastní zpracování

Alarmující je rozdíl mezi distribucí příjmů na venkově a v městských oblastech. Světová banka pokládá snížení chudoby ve venkovských oblastech a indiánských teritoriích za jednu z největších výzev Panamy do budoucna. Podle jejích odhadů je procento lidí žijících v extrémní chudobě na venkově až o 23 procent vyšší než ve městě. V indiánských teritoriích je situace ještě horší a více než 2/3 obyvatelstva je chudých. (World Bank, 2016)

4.2 Turismus

V předchozí části bakalářské práce byla stručně popsána charakteristika Panamy. Jelikož je tématem práce Dopad turismu na původní obyvatelstvo v Panamě, autorka považuje za důležité v následující kapitole definovat pojem turismus a věnovat pozornost jeho současným podobám ve světě a v Latinské Americe s důrazem na Panamu.

4.2.1 Definice turismu

Slova turismus či cestovní ruch představují široké pojmy, které lze definovat mnoha způsoby. Od minulého století definic postupně přibývalo a v současné době jich existuje nepřehledné množství. V následujícím textu jsou uvedeny některé z nich.

Esen a Uyar (2010) za první definici turismu považují tu z roku 1905, kterou vytvořili autoři Guyer a Feuler. Ti tvrdili, že turismus je „unikátní fenomén moderní doby, který je závislý na vzrůstající potřebě lidí po změně a relaxaci, po touze poznávat krásy přírody a umění a na víře toho, že příroda lidem poskytuje pocit štěstí a pomáhá národům a komunitám se k sobě přibližovat...“ (Esen and Uyar 2010, str. 1) Dvojice se ve své definici zaměřuje spíše na význam přírody, zatímco Světová organizace cestovního ruchu (UNWTO) pojímá cestovní ruch jako „činnost osob cestujících do míst a pobývajících v místech mimo své obvyklé prostředí po dobu kratší než jeden rok, za účelem trávení volného času a služebních cest, přičemž osoba nesmí být odměňována ze zdrojů navštíveného místa.“ (World Bank 2015, str. 199) Palátková (2011) uvádí širší pojem mezinárodní turismus, který definuje jako turismus, při kterém dochází k překračování národních hranic příslušného státu. Souhrn veškerého příjezdového a odjezdového turismu světa pak Palátková nazývá světovým turismem. (Palátková, 2011)

4.2.2 Význam turismu

Celosvětový význam turismu od jeho počátku postupem času rostl. Následkem toho je i fakt, že právo provozovat volně turismus bylo roku 1948 zakořeněno do Listiny základních lidských práv. Podle Singha a kolektivu tento krok otevřel pomyslná stavidla a zapříčinil dramatický rozmach turismu. Autoři se domnívají, že právě uvedení v Listině základních práv a svobod bylo jedním z důvodů toho, že se od 50. let 20. století začal každoročně zvyšovat počet turistů účastnících se cestovního ruchu. Do začátku 21. století se z turismu stal celosvětový fenomén a nový významný hospodářský sektor. (Singh et al 2003)

Význam turismu pro ekonomiku zdůrazňuje také Sharpley. Autor ve své práci tvrdí, že turismus přispívá k ekonomickému růstu země tím, že poskytuje zdroj příjmu a zahraničních devíz. Rovněž uvádí, že cestovní ruch napomáhá vyšší zaměstnanosti, rozšiřuje možnosti obchodu a v neposlední řadě přispívá k rozvoji infrastruktury. Výše zmíněné věci mají nejen vliv na ekonomický růst, ale přispívají také k rozvoji oblasti, ke které se cestovní ruch váže. (Sharpley, 2014)

Ve významu cestovního ruchu pro světovou ekonomiku se s Shapleym shoduje Palátková. Je přesvědčena, že turismus je spjat s vývojem světové ekonomiky již od jejího zformování zhruba v poslední třetině 19. století. Zmiňuje, že je turismus i v současnosti světovou ekonomikou ovlivňován, což se projevuje například rozdílným tempem růstu, nebo rozložením hlavních zdrojových trhů. Zároveň platí opačný vztah, tedy že cestovní ruch ovlivňuje světovou ekonomiku. To se děje hlavně pomocí jeho ekonomických přínosů, mezi které Palátková počítá například podíl cestovního ruchu na HDP, na zaměstnanosti, či daňový přínos turismu do ekonomiky státu. (Palátková, 2011)

Harrison nezdůrazňuje pouze ekonomický dopad, ale poukazuje i na to, že turismus je jedním z největších sociálních fenoménů moderní doby. Pokrok postoupil tak daleko, že se pro mnohé obyvatele rozvinutých zemí stalo normou absolvovat ročně jednu či více turistických dovolených. Harrison takovéto dovolené označuje za součást koloběhu života a upozorňuje, že často bývají brány jako samozřejmost. (Harrison, 2001) Jeho slova potvrzují data UNWTO, organizace popsane níže. Ty ukazují, že v roce 2014 tvořily více než polovinu všech turistických vstupů do zemí ty, prováděné za účelem dovolené a rekreace (World Tourism Organisation, 2015b).

4.2.3 Turismus v číslech

Program OSN pro životní prostředí (UNEP) na svých webových stránkách zveřejnil, že turismus patří mezi největší světová hospodářská odvětví a zároveň tvoří jeden z nejrychleji se rozvíjejících ekonomických sektorů. (United Nations Environment Programme, 2016) Tento fakt potvrzují čísla Světové organizace cestovního ruchu (UNWTO). Jedná se o největší mezinárodní agenturu spadající pod Organizaci spojených národů (OSN), která se věnuje tématu turismu. Jejím posláním je zvyšování

obecného povědomí o zodpovědném, udržitelném a všestranně přístupném turismu. (World Tourism Organisation, 2016b)

Organizace pravidelně vydává výroční zprávu nazvanou UNWTO Annual Report. Každým rokem v ní publikuje statistiky týkající se celosvětového cestovního ruchu vztahujícímu se k uplynulému roku a zveřejňuje odhady vývoje turismu do budoucnosti. Níže jsou popsány statistiky uvedené organizací UNWTO ve výroční zprávě z roku 2014, které podporují tvrzení o rychlém rozvoji turismu a o jeho vzrůstajícím významu pro celosvětovou ekonomiku.

Data UNWTO potvrzují, že rok 2014 se stal v oblasti cestovního ruchu v číslech rekordním. Nepříznivé události v předchozím roce (například vypuknutí epidemie eboly, geopolitické konflikty či pomalý ekonomický růst) cestovní ruch příliš neovlivnily a objem mezinárodního turismu nadále strmě rostl. Číslo překonala i optimistické předpoklady UNWTO, které předvíдалy 3,8% růst mezi lety 2010 a 2020. Reálně dosáhl růst cestovního ruchu v roce 2015 navzdory nepříznivým výzvám hodnoty 4,4 procent. Trend každoročního zvyšování objemu cestovního ruchu pokračuje nepřetržitě od ekonomické krize v roce 2009. Celkově se dle výpočtů UNWTO v roce 2014 odehrálo 1,135 miliardy mezinárodních turistických vstupů do zemí. Toto číslo je považováno za historicky nejvyšší. (World Tourism Organisation, 2015b)

Organizace UNWTO předpokládá, že významný růst v oblasti cestovního ruchu bude pokračovat. Předpovídá, že v roce 2030 proběhne přibližně 1,8 miliardy turistických vstupů do zemí. Dalším předpokladem je, že tempo růstu turismu ve vynořujících se ekonomikách bude představovat 4,4 procent, což je dvakrát více než odhady pro růst v rozvinutých zemích s růstem 2,2 procent. UNWTO také prorokuje stoupající význam udržitelného turismu² a věří v jeho podstatnou roli při naplňování Cílů udržitelného rozvoje, které nahradily Rozvojové cíle tisíciletí. (World Tourism Organisation, 2015a)

Pokud se ve výroční zprávě za rok 2014 zaměříme na data o Severní a Jižní Americe, zjistíme, že se jednalo co do počtu příjezdů turistů o nejúspěšnější region. Oblast zaznamenala 8 procentní růst, který byl celosvětově nejvyšší hodnou v příslušném roce a znamenal nárůst o přibližně 14 milionu turistů oproti předchozímu roku. Celkově v roce 2014 americký kontinent přilákal ke vstupu do některé ze zemí asi 182 milionu turistů. Největší přírůstek zaznamenala Severní Amerika (okolo 9 procent) a oblast Karibiku (asi 7 procent). Ve Střední a Jižní Americe byl růst pomalejší, ale přesto se oproti roku 2013 zdvojnásobil. (World Tourism Organisation, 2015a)

4.2.4 Situace cestovního ruchu v Panamě

Pro pochopení dopadů turismu na původní obyvatelstvo v Panamě je důležité nejprve popsat, jak vypadá tamější situace cestovního ruchu. Webový server orientovaný na business v Panamě uvádí,

² Udržitelný turismus je podle UNWTO definován jako ten, který v potaz jeho současné i budoucí ekonomické, sociální a environmentální dopady a zároveň naplňuje potřeby životního prostředí, průmyslu a turistů mířících do určité destinace a obyvatelům v ní žijících. (World Tourism Organisation 2016a)

že cestovní ruch patří spolu s logistikou a finančním sektorem ke třem největším tahounům ekonomiky země. (Business Panama, 2016) Tento fakt potvrzuje i organizace The World Travel & Tourism Council (dále WTTC), která již více než 20 let vydává pravidelně reporty, se zaměřuje na zkoumání vlivu turismu na ekonomiku jednotlivých zemí na celém světě. (WTTC, 2015)

Report z roku 2015 ukázal, že v předchozím roce 2014 cestovní ruch tvořil přibližně 7,4 procenta panamského HDP. To se však týkalo pouze přímého vlivu turismu na ekonomiku, do kterého WTTC zahrnuje primárně ekonomickou aktivitu generovanou odvětvími, jako jsou hotely, cestovní kanceláře, letecké společnosti, další dopravní služby či aktivity spojené s restauracemi a volným časem přímo související s turismem. WTTC rozlišuje ještě aktivity s nepřímým vlivem na ekonomiku a dále tzv. indukovaný vliv. Mezi aktivity s nepřímým vlivem na ekonomiku se započítává individuální a vládní investice do cestovního ruchu a dále nákupy a služby v odvětvích týkajících se nepřímo turismu (například úklidové služby v hotelech, cateringové služby pro letecké společnosti, informační služby u cestovních kanceláří atd.). Indukovaný přínos se skládá z HDP a práce, přímo či nepřímo podporovanými těmi, kdo jsou zaměstnání v sektoru cestovního ruchu. Pokud sečteme aktivity s přímým vlivem, nepřímým vlivem a indukovaným přínosem dostaneme tzv. celkový přínos turismu na HDP. (WTTC, 2014) Ten v roce 2014 představoval 17,5 procentní podíl na HDP Panamy. Organizace předpokládá, že by tento podíl měl do roku 2025 vzrůst o 5 procent. (WTTC, 2015)

Cestovní ruch má nejen silný ekonomický vliv, ale je také důležitým zaměstnavatelem v zemi. WTTC uvádí, že v roce 2014 bylo v Panamě více než 136 tisíc lidí zaměstnáno přímo v sektoru cestovního ruchu, což pokrývalo 7,7 procent celkové zaměstnanosti v zemi. (WTTC, 2015)

Panamská vláda si uvědomuje, jak důležitým je cestovní ruch pro ekonomiku země, a proto mu věnuje pozornost. Významným krokem kupředu v oblasti investic do cestovního ruchu v Panamě bylo implementování Udržitelného plánu pro turismus (v originále Sustainable Tourism Master Plan). Projekt vyžaduje investici přibližně 575 milionů USD a vztahuje se k období mezi lety 2007 a 2020. Peníze jsou distribuovány do tří strategických skupin, kterými jsou marketing, management, rozvoj a výstavba. (Business Panama, 2016)

Celkově plán zahrnuje a identifikuje 8 regionů s 26 destinacemi, které se nachází po celém území země. Projekty se týkají míst Bocas del Toro, Chiriqui Grande, Volcan Baru, Boquete, Gulf of Chiriqui, Caribbean Coast, Gulf of Montijo, Coiba, Ocu, Las Tablas, Pedasi, Las Perlas, Portobelo, Tuirá a Sambú. Udržitelný plán pro turismus klade velký důraz na infrastrukturu a zdůrazňuje význam Programu lodní dopravy (tzv. Shipping program). Ten se díky tomu dočkal navýšení rozpočtu na 204 miliard USD, které mají být využity k renovaci Panamského kanálu a jeho rozšíření. Investice do Udržitelného plánu pro turismus bude dále využita například k propagaci vzdušné dopravy a vybudování mezinárodního letiště specializujícího se na charterové lety sloužící k zlepšení a zjednodušení distribuce turistů v rámci celé oblasti. (Business Panama, 2016)

Plán navazuje na předešlý plán El Plan Maestro del turismo, který byl implementován mezi lety 1993 a 2002 a měl vést k rozvoji cestovního ruchu. (Pérez, 2013)

Cílem Udržitelného plánu pro turismus je především zvýšení ekonomického přínosu z cestovního ruchu pomocí zlepšení managementu celého sektoru, což by mělo vést k postupnému snižování chudoby u populace orientované na zisky z turismu. Těžit by ze zvýšeného ekonomického příjmu měly také národní politiky a politiky v jednotlivých provinciích. Dlouhodobé strategické plánování by mělo vést k definování strategie k určování zón celostátního rozvoje cestovního ruchu. Dále napomůže vytváření nových plánů a projektů, které budou implementovány s cílem rozvinout produkty související s cestovním ruchem. (Business Panama, 2016)

4.3 Původní kmeny

Indigenous people, neboli původní či domorodé obyvatelstvo, je důležitou součástí kulturního bohatství zemí v Latinské Americe, ke kterým patří i Panama. Od zbytku obyvatelstva se většinou odlišují jazykem, vzhledem, historickým původem a různými tradicemi.

4.3.1 Původní kmeny v Latinské Americe

Postavení domorodého obyvatelstva v Latinské Americe se v průběhu dějin měnilo. Profesor Crawford Young, který se během svého života zabýval studiem kulturních identit v zemích třetího světa, provedl v roce 1976 výzkum týkající se ras, etnicity a kulturního pluralismu. Na jeho základě tvrdil, že nacionalismus je důležitější než indiánská identita a původní obyvatelé jsou politicky marginalizováni. Během osmdesátých a devadesátých let dvacátého století se situace začala měnit a původní obyvatelé napříč kontinenty se začali organizovat, mobilizovat a angažovat v národních i mezinárodních skupinách, které požadují větší uznání kulturní jedinečnosti a politických práv, které ji chrání. Na začátku 80. let 20. století získaly první kmeny teritoriální autonomii a narůstající počet hnutí, věnujících se problematice domorodého, obyvatelstva vyústil v mnohé politické a kulturní změny. (Postero a Zamosc, 2004)

V Latinské Americe žije v současné době přibližně 40 milionů obyvatel, kteří patří do jednoho z téměř 600 původních indiánských kmenů vyskytujících se na kontinentu. Podle údajů Světové banky domorodé obyvatelstvo tvoří téměř 13 procent americké populace, přičemž procento na venkovských oblastech je výrazně vyšší než ve městech. Organizace International Work Group for Indigenous Affairs (IWGIA), která se zabývá indiánskými kmeny a věnuje se jejich boji za základní lidská práva, vytvořila seznam problémů, se kterými se domorodí obyvatelé v Latinské Americe v současné době nejvíce potýkají. (IWGIA, 2015)

Prvním z problémů, který trápí indiánskou populaci v Latinské Americe, je rostoucí urbanizace. Mnozí z příslušníků domorodého obyvatelstva se stěhují do měst a je pro ně složité udržovat kontakt s komunitou, příbuznými či místem původu. To vše narušuje jejich schopnost udržovat identitu spjatou s kmenovou příslušností naživu. Další potíž se pojí s těžbou surovin na územích patřících

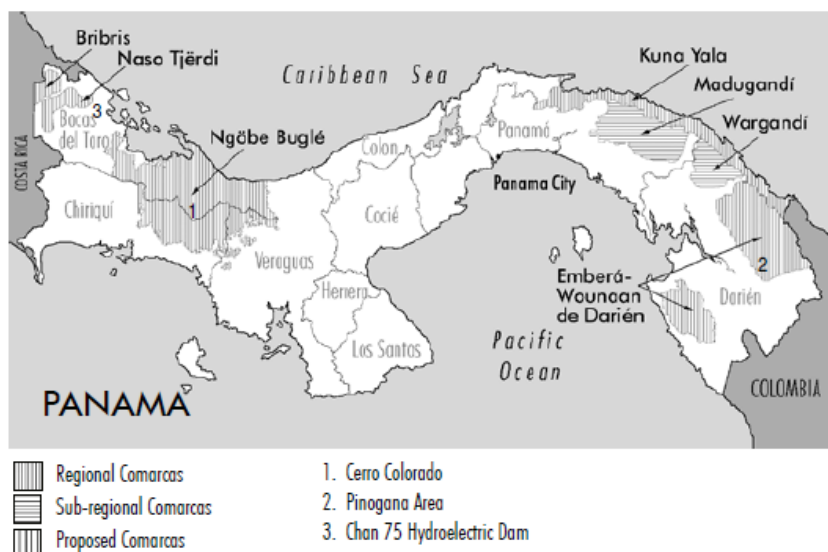
původním obyvatelům. Nové mezivládní dohody o obchodu s hospodářskými mocnostmi rozvinutého světa umožňují vládám v některých zemích, aby kvůli těžbě nerostných surovin vyvlastnily půdu v indiánských teritoriích bez předchozí domluvy s původními kmeny. Ty proto mohou být v zájmu ekonomického růstu vyloučeny z procesu rozhodování o vlastní půdě. Jako další problém IWGIA vidí nedostatečnou implementaci práv náležících domorodému obyvatelstvu, což mnohdy vede ke konfliktům mezi původními komunitami a vládami v zemích Latinské Ameriky. Jako poslední překážka je popisován nízký podíl zástupců indiánské populace ve vládě a vedení země a z toho plynoucí malá šance ovlivňovat politické směřování státu. (IWGIA, 2015)

4.3.2 Původní kmeny v Panamě

V Panamě žije v současné době sedm původních indiánských kmenů, které se jmenují *Ngäbe, Buglé, Guna Yala, Emberá, Wounaan, Bribri* a *Naso-Tjërdi*. Jejich rozložení v rámci Panamy znázorňuje obrázek č. 2. Podle sčítání lidu v roce 2010 tvořily původní indiánské kmeny s 417 559 obyvateli přibližně 12 procent celkové populace. (IWGIA, 2012)

I přes silný ekonomický růst v posledním desetiletí a snahy panamské vlády o zlepšení ekonomické situace původních obyvatel pomocí různých programů patří indiánské obyvatelstvo mezi nejchudší vrstvy v zemi. (Cansari a Gausset, 2013) Potvrzuje to i sčítání lidu (2010), dokládající, že statistiky mortality, počtu lidí žijících v chudobě či negramotnosti jsou v porovnání se zbytkem obyvatelstva mnohem horší. (Censo Nacional, 2010) Vakis a Linder poukazují na to, že chudoba se u původního obyvatelstva nejčastěji vyskytuje mezi těmi, kteří žijí v indiánských rezervacích. (Vakis a Linder, 2000)

Obrázek 2: Rozložení původních indiánských kmenů v Panamě v roce 2012

Zdroj: The Indigenous World, 2012

5 Charakteristika vybraného kmene Guna

Následující část práce je zaměřena na kmen Guna, který patří k nejznámějším indiánským národům na území Panamy a je názorným příkladem dopadu turismu na původní obyvatelstvo v zemi. Bílé písčité pláže a unikátní příroda každoročně lákají masy turistů, které na regionu zanechávají mnoho následků, kterým je věnována pozornost v dalších kapitolách. Pro lepší porozumění dopadům cestovního ruchu na komunitu autorka považuje za důležité ji nejprve stručně charakterizovat a uvést, s jakým druhem turismu se setkává.

5.1 Guna a Guna Yala

Guna Yala je oficiálním pojmenováním panamského území, které spadá pod kontrolu indiánského kmene Guna. Napovídá tomu samotný název, který v překladu znamená „země Kuny“. Guna Yala tedy označuje region o velikosti přibližně 2 306 km², který se nachází na severu Panamy při pobřeží Karibského moře. Oblast se dělí do čtyř distriktů (Nargana, Agligandí, Dubwala and Puerto Obaldia) a hlavním městem celého regionu je El Porvenir. Pouze malá část regionu Guna Yala leží na pevninské části země a většina obyvatel patřících ke kmeni Guna žije na přilehlém souostroví pojmenovaném San Blas. (San Blas Official Web Page, 2016b)

Guna je v porovnání s ostatními kmeny v Panamě druhým největším. Podle sčítání lidu v roce 2010 tvořili příslušníci Guna s 80 tisíci obyvateli 19 procent veškeré indiánské populace v zemi. (Censo Nacional 2010) Guna se dále dělí na tzv. komunity. Celkově jich lze na území najít 51, z nichž 49 oficiálně mluví jazykem Guna a dvě komunity mluví španělsky. (Solís, 2009) Členové kmene Guna původně obývali severozápad Kolumbie, odkud v 16. století přišli do Panamy. Zhruba v polovině 19. století se začali stěhovat z pevniny na jednotlivé ostrovy souostroví San Blas. Převažuje názor, že tak činili hlavně proto, aby utekli před nemocemi vyskytujícími se na pevnině (například žlutou zimnicí či malárií). Z důvodu nedostatku vody na ostrovech jako první osídlili ty nejbližší pevnině, horám a řekám. (Displacement Solutions, 2014)

Mimo Guna Yala se lze setkat s názvy Kuna Yala či San Blas. První pojmenování pochází z jazyku kmene Guna a sami členové kmene jím nazývají. Název San Blas byl naopak před mnoha lety představen panamskou vládou, která ho zvolila na základě polohy regionu u stejnojmenného zálivu. Přestože se název Guna Yala stal v říjnu roku 2011 oficiálním názvem území, na většině map se stále vyskytuje pod starým názvem San Blas. (San Blas Official Web Page, 2016e) V pracích, ze kterých autorka čerpala, se objevují všechny tři možné názvy.

Guna je proslulá svým typickým uměním zvaným *molas*. Původ *molas* vychází z malby na tělo a název v překladu z jazyka Guna znamená košile či oblečení. Turisté si mohou zakoupit pestrou nabídku upomínkových předmětů s motivem *molas* a tyto suvenýry jsou velmi populární. Dle oficiálních stránek komunity je zakázáno prodávat *molas* mimo území Panamy či Kolumbie, protože jsou považovány za kulturní dědictví kmene. (San Blas Official Web Page, 2016d) Snow upozorňuje,

že s přílivem cestovního ruchu postupně mizí tradiční symbolické motivy molas a nahrazují je motivy, které si žádají turisté. (Snow, 2000)

Hollenberg a kolektiv zmiňují, že kromě unikátního umění je komunita Guna zajímavá také z medicínského hlediska. Stala se předmětem lékařských výzkumů poté, co byl objeven fakt, že příslušníci kmene mají obecně velmi nízký krevní tlak. Hollenberg spolu s dalšími výzkumníky zjistili, že členové Guna žijí déle než ostatní obyvatelé Panamy a trpí méně na infarkty myokardu, mrtvici, cukrovku a různé typy rakoviny. (Hollenberg, Fisher a McCullough, 2009)

5.1.1 Historie a současnost

Guna je výjimečná vysokou mírou autonomie v rámci ostatních indiánských kmenů v Panamě. Autonomie je z části výsledkem revoluce, která začala v roce 1925. Poprvé se během ní objevily myšlenky na vytvoření regionu spadajícího pod vlastní zákony a pravidla. Po skončení revoluce bylo Guně věnováno vlastní území (rezervace Guna Yala), jako první indiánské komunitě v zemi. (Solís 2009) Dle Péreze k získání politické a regionální autonomie v roce 1953 pomohlo také vytrvalé politické úsilí a neustávající úsilí členů komunity za dosažením svých cílů. (Pérez, 2013)

Pérez si myslí, že historie má pro komunitu velký význam a i v současnosti ji ovlivňuje. Guna dle autora prochází v posledních desetiletích procesem sociokulturních změn, které způsobuje zvyšující se intenzita cestovního ruchu. Autor zmiňuje, že komunitu poznamenává rovněž urbanizace a s ní spojené opouštění ostrovů příslušníky kmene a stěhování se do měst na pevninu, které je důsledkem globalizačních procesů. (Pérez, 2013) Kervran a Gros tvrdí, že v současné době až 40 procent příslušníků kmene nežije v původním domově, tedy regionu Guna Yala (většina se přestěhovala do hlavního města či provincie Colón). Přestože migrace přináší pozitiva v podobě remitencí, představuje závažnou hrozbu pro tradiční fungování komunity. Autoři jsou v hodnocení současné situace kmene pesimističtější než Pérez a říkají, že komunita prochází ekonomickou, sociální a kulturní krizí. Přibývají nové možnosti životního stylu a živobytí i způsobů, jak patřit do komunity. To způsobuje rozpad tradiční kultury Guna a vede k narůstajícím mezigeneračním nedorozuměním. Komunita se dle autorů dále potýká s narůstající drobnou kriminalitou. (Kervran a Gros, 2010)

5.1.2 Turismus v Guna Yala

Kervran a Gros region Guna Yala přirovnávají k turistickému ráji, který bývá propagován cestovními kancelářemi. Dle autorů lze v oblasti nalézt mimořádně cenné ingredience, které z ní dělají turisticky vyhledávanou lokalitu. Návštěvníky lákají palmy, bílý písek, moře, korálové útesy, tropický deštný prales a exoticky vyhlížející domorodé obyvatelstvo. Autoři poznamenávají, že kvůli dříve zmíněným přednostem není divu, že do destinace každoročně míří davy turistů. Cestovní ruch v regionu Guna Yala se stal logicky jednou z hlavních strategií jak dosáhnout ekonomického zisku, prosazovanou panamskou vládou, investory i samotnou komunitou. (Kervran a Gros, 2010)

Pérezův výzkum ukazuje, že komunita Guna byla navštěvována již v koloniálním období hlavně misionáři, dobyvateli, piráty, dobrodruhy, vědci a podnikateli. Historie moderního cestovního ruchu je spojena s cestovateli a misionáři, kteří do oblasti přijížděli z obchodních, vědeckých a náboženských důvodů. (Pérez, 2013) V rozporu s Pérezovým tvrzením jsou oficiální stránky ostrovů San Blas, podle kterých nebyli do začátku 40. let do regionu Guna Yala vpouštěni žádní turisté či výzkumníci. (San Blas Official Web Page, 2016c) Pérezovi naopak dává za pravdu Velásquez Runk, který tvrdí, že navzdory ztížené dostupnosti souostroví přitahovalo turisty již po dlouhou dobu. (Velásquez Runk, 2012)

Snow uvádí, že první turisté začali navštěvovat současný region Guna Yala ve 40. letech 20. století. Trvalo však dalších 20 až 30 let než došlo k rozvinutí turismu ve větším měřítku. (Snow, 2000) Od roku 1934 začaly do regionu přijíždět první výletní lodě, které převážely mezi 600 až 1500 turisty. Od roku 1938 panamská vláda navázala spolupráci s některými cestovními kancelářemi v USA a otevřela region Guna Yala turistům. (Pérez, 2013)

Právě ve 40. letech minulého století byl na souostroví otevřen první malý hotel pro turisty nacházející se na ostrově El Porvenir. Počet přijíždějících turistů však nadále zůstával nízký a stabilní až do roku 1962. Tehdy byl založen Panamský úřad pro cestovní ruch, neboli v originále Instituto Panameño de Turismo (IPAT), který začal oblast propagovat jako turistický ráj. Bennet popisuje vztah mezi komunitou a úřadem a tvrdí, že se vztah mezi Guna a IPAT zhoršil poté, co úřad přednesl návrh na stavbu obrovského hotelového resortu s 686 pokoji, který se měl nacházet na souostroví. Od plánu bylo nakonec opuštěno po tom, co příslušníci kmene pohrozili použitím násilí za účelem zastavení stavby hotelu. Bennet upozorňuje, že přestože ke stavbě nedošlo, konflikt ovlivnil komunitu Guna a vyvolal v ní podezřívavost vůči IPAT a myšlenkám přicházejícím zvnějšku komunity. (Bennet, 1999) To potvrzuje i Kervran a Gros, kteří za příčinu přetrvávajících neshod mezi komunitou a IPAT považují rozdílný pohled na zahraniční investice do cestovního ruchu v komunitě. Zatímco IPAT je podporuje, komunita je po zkušenostech z pokusů o stavbu hotelů americkými investory v 70. a 80. letech 20. století k zásahům zvenčí skeptická. (Kervran a Gros, 2010)

Nejvyšší politickou autoritou, která řídí komunitu Guna je Congreso General Guna (CGG), neboli Generální kongres Guna. CGG je nejvyšším orgánem Guna a má na starost řízení většiny aktivit na ostrovech. Představuje hlavní rozhodovací orgán v oblasti cestovního ruchu a jeho úkolem je regulace turismu na souostroví. (Pérez, 2013) To, že má Guna hlavní slovo v otázkách cestovního ruchu, je zakotveno již v základním právním systému (Basic Law of Kuna Yala). V dokumentu lze najít i další regulační opatření. Snow poukazuje na rozhovor s vedoucími CGG, kteří přiznávají, že nemohou zastavit rostoucí počet turistů přijíždějících do regionu Guna Yala. Zároveň si uvědomují, že je nemožné zcela kontrolovat odvětví cestovního ruchu v oblasti. Rozhodli se proto nastavit některá základní pravidla, která by měla přispět k udržení situace a regulovat dopady turismu na místní obyvatele. V důsledku toho byl v roce 1996 schválen jako oficiální dokument Estatuto (v překladu

zákon či nařízení) upravující pravidla cestovního ruchu v Guna Yala. (Snow, 2000) Dle Kervrana a Grose vytvoření dokumentu předcházelo spor o stavbu hotelu Iskardup na neobydleném ostrově. Po konfliktu, který stavba vyvolala mezi investory, místními a představiteli GGC, vznikl dokument a s ním zákaz zahraničních investic do cestovního ruchu v Guna Yala. V roce 2005 byla problematika znovu otevřena a došlo k jednání mezi IPAT, CGG a tehdejším ministrem cestovního ruchu o změně podmínek pro zahraniční investice. Nakonec však nedošlo ke shodě a jediným výsledkem jednání bylo vyhocení vztahů mezi účastníky. Podmínky pro investory ze zahraničí, kteří by chtěli investovat do cestovního ruchu v Guna Yala, i nadále zůstávají problematické. (Kervran a Gros, 2010)

Právo o vlastnictví majetku na souostroví upravuje článek 50, který cituje kapitolu 7 Basic Law of Kuna Yala. (Snow, 2000) Je v něm uvedeno, že řízení všech turistických aktivit v Guna Yala v jakékoliv podobě je vyhrazeno pro komunitu Guna. Aktualizované vydání Estatuto z roku 2007 obsahuje článek 253, ve kterém stojí, že jediným povoleným druhem cestovního ruchu je ten, který „*respektuje, zachovává, váží si a ochraňuje přírodní zdroje a biodiverzitu v rezervaci stejně jako socio kulturní, politické a náboženské normy a zvyky.*“ (Velásquez Runk 2012, str. 33) Článek 254 zase říká, že všechny turistické aktivity musí být schváleny CGG. (Velásquez Runk, 2012)

Od roku 1990 komunita Guna začala rozvíjet daňový systém, který ukládá všem návštěvníkům souostroví zaplatit poplatek. Od roku 2007 musí každý turista zaplatit 2USD vstupní poplatek, který je brán jako daň a putuje do pokladny komunity. Další poplatky se odvíjí od způsobu dopravy do regionu a liší se například v závislosti na délce pobytu či velikosti dopravního prostředku. Významný posun kupředu v oblasti cestovního ruchu nastal v roce 2008, kdy byla zřízena funkce prvního tajemníka cestovního ruchu CGG, která má za úkol organizovat, řídit a podporovat cestovní ruch v regionu. (Pérez, 2013) V současné době region Guna Yala každoročně navštíví až sto tisíc turistů. (Kervran a Gros, 2010)

V regionu Guna Yala se vyskytuje mnoho druhů turismu, níže jsou představeny některé z nich. Kervran a Gros popisují hlavní druhy turismu vyskytující se v regionu. Jedná se hlavně o **masový turismus výletních lodí** převážejících až tisíce pasažérů, kteří obvykle na ostrovech stráví pouze několik hodin, po kterých opouští oblast. Dalším druhem je **cestovní ruch na plachetnicích**, při němž návštěvníci obvykle stráví v regionu několik dní. Tento typ turismu je dle autorů na vzestupu. Čím dál častější je i **eco-lodge turismus**, určený především pro majetnější turisty. Eco-lodges jsou malé hotely, které obvykle pojmu maximálně 12 hostů. Většinou se nachází na odlehlých ostrovech a tomu odpovídají svým vzhledem a infrastrukturou. Obvykle nabízí širokou škálu využití volného času a možností ekoturismu a etnoturismu. Oblíbenou alternativou je i **komunitní** či **rodinný turismus**, u nichž autoři předpokládají výrazný vzestup v budoucnu. Využívají ho zejména backpackři, nemající dostatek financí na hotely (klasické či typu eco-lodges), anebo výzkumníci či členové neziskových organizací. Turisté jsou v případě komunitního či rodinného turismu ubytováni v malých zařízeních, které obvykle patří jednotlivcům, rodinám či komunitám. Umožňují nejtěsnější kontakt mezi turisty

a místními a zároveň z výše uvedených druhů cestovního ruchu nejvíce ekonomicky přispívají místním, jelikož peníze putují přímo do komunity či rodiny bez prostředníků. (Kervran a Gros, 2010)

Velásquez Runk přidává další druh cestovního ruchu, který v Guna Yala zažívá vzestup. Jsou jím **charterové lodě**, které autor nazývá plovoucími hotely. Považuje je za typ turismu velice nevýhodný pro komunitu. Charterové lodě nabírají turisty z regionu a ubytovávají je na své palubě, přičemž turisté platí poplatek vlastníkům lodí. Obchází tak v podstatě Estatuto, který zakazuje vlastnictví podniků lidem nepatřícím do Guna komunity. Plovoucí hotely dle autora využívají zdrojů nacházejících se na souostroví (například ryb či humrů), ale to, co si berou, neinvestují zpět do komunity. (Velásquez Runk, 2012)

6 Dopady cestovního ruchu na indiánský kmen Guna

Cestovní ruch s sebou ve většině případů nese pozitiva i negativa. Následující kapitola je věnována dopadům turismu na obyvatelstvo v jeho cílových destinacích. Konkrétně se autorka zaměřuje na vliv cestovního ruchu na domorodý kmen Guna žijící v Panamě. Přestože spolu v mnoha případech různé dopady a z nich pramenící problémy navzájem souvisí, autorka je v textu rozděluje do podkapitol podle druhů. Těmi jsou environmentální, sociální, kulturní a ekonomické dopady.

6.1 Environmentální dopady

Guna se v dnešní době potýká s mnoha potížemi týkajícími se životního prostředí. První autorkou vybraný environmentální problém nesouvisí přímo s cestovním ruchem. Přesto autorka považuje za důležité ho zmínit, jelikož v současné době velkou měrou ovlivňuje životy příslušníků kmene. Na problém upozorňuje například organizace Displacement Solutions (DS), která v roce 2014 prováděla výzkum na souostroví San Blas. V něm se zaměřovala především na vliv klimatických podmínek na komunitu a zkoumala příčiny a důsledky jejího možného přemístění na pevninu.

Ze závěrečné zprávy vyplývá, že klimatické změny vedou k neustálému zvyšování hladiny moře v oblasti souostroví. Celá situace je navíc ovlivněna přírodními katastrofami, jež se na území odehrály v posledním desetiletí. DS považuje právě kombinaci zvedající se hladiny moře v důsledku klimatických změn a přírodních katastrof v nedávné historii za příčinu nutnosti stěhování obyvatel z obydlených ostrovů na pevninu. Možné přesouvání příslušníků kmene však komplikuje negativní postoj místních. Výzkum ukázal, že mnoho z komunit Guna je razantně proti přesouvání se na pevninu, jelikož jsou silně závislí na moři a jako většina indiánských populací si vytvořili pevné pouto a kořeny k místu, kde žijí. První přesunutou skupinou byla v roce 2010 část komunity Gardi Sugdub. DS odhaduje, že by se stěhování obyvatel mohlo v konečném součtu týkat až 40 tisíc lidí. Z toho přibližně 28 tisíc lidí by se muselo přemístit ze souostroví na pevninu. Zbýlých asi 12 tisíc lidí tvoří příslušníci kmene Guna, kteří v minulosti migrovali do hlavního města Panama City a u kterých se předpokládá, že se připojí zpět ke komunitě. Přesídlení by mezi jinými změnami znamenalo velkou hrozbu pro biodiverzitu a ekosystém lesů. Husté lesy by totiž po odlesnění představovaly jednu z mála alternativ, kam přemístit tisíce lidí ze souostroví. (Displacement Solutions, 2014)

Lidé Guna prohlašují, že environmentální udržitelnost je prioritou kmene, jelikož je v zájmu komunity chránit prostředí, ve kterém jsou domorodými obyvateli. V minulosti se naučili chránit své normy a hodnoty a dobře znát místo, kde žijí. Dle oficiálních stránek komunity k udržitelnosti životního prostředí na ostrovech přispívá například to, že turistům není povolen přístup na všechny ostrovy. Z pohledu komunity je dalšími opatřeními na ochranu prostředí například to, že návštěvníci mají zakázáno rybařit či sbírat kokosové ořechy. Tyto regulace turistických aktivit vedou dle tvrzení oficiálních stránek k tomu, že je souostroví San Blas jedním z člověkem nejméně dotčených přírodních a kulturních míst na světě. (San Blas Official Web Page, 2016a) Bohužel mnozí autoři

s výše uvedeným tvrzením nesouhlasí a poukazují na další environmentální problémy sužující komunitu Guna, které tentokrát již bezprostředně souvisí s cestovním ruchem.

Apgar a kolektiv přichází s nesporným faktem týkajícím se významu místní fauny a flory. Uvádí, že se souostroví San Blas vyznačuje pestrou biodiverzitou na souši i v moři. Dle autorů se na ostrovech stále nachází neporušený deštný prales a až 80 procent všech druhů korálů v oblasti Karibiku. (Apgar, Allen, Moore a Ataria, 2015) McEntee regionu Guna Yala přisuzuje výskyt až 97 procent druhů všech panamských korálů. (McEntee, 2012) Právě korály a korálové ostrovy v současnosti trpí zvýšeným zájmem o cestovní ruch v oblasti. Na problematiku ničení mořského prostředí se ve své práci zaměřuje McEntee. Autorka problém vidí v tom, že Guna příliš závisí na rybách a rybolovu, čímž ohrožuje vodní ekosystém. (McEntee, 2012) Apgar a kolektiv s ní sdílí stejný názor a přidávají vysvětlení zvyšujícího se významu rybaření pro komunitu. V minulosti téměř izolovaný region je nyní propojen s okolním světem pomocí zlepšující se dopravní infrastruktury a moderních telekomunikačních systémů. V důsledku toho se aktivity, které dříve sloužily pouze pro vlastní spotřebu, rozšířily o aktivity sloužící ke generování zisku. K těm patří například prodej některých mořských druhů. (Apgar et al., 2015) Mrtví, ale i živí živočichové jsou sbíráni a následně prodáváni turistům v obchodech se suvenýry. To klade velký tlak na ekosystém mořského prostředí (Snow, 2000)

Poškozováním ekosystému moří v oblasti San Blas v důsledku cestovního ruchu se zabývá rovněž Pérez. V práci pojednávající o jeho výzkumu v regionu (2013) představuje několik dopadů turismu na místní moře a život v něm. Dává za pravdu Apgarovi a kolektivu a první problém vidí ve zvýšené poptávce po mořských plodech. Přestože většina z vylovených živočichů z oblasti San Blas je transportována letadly do hlavního města, nezanedbatelnou část zkonsumují turisté přímo na místě. Intenzivnější lov nejen ohrožuje populace jednotlivých druhů mořských plodů, ale také přispívá k proměně typické místní kuchyně. To lze ukázat na příkladu langust, které se z tradičního jídla kmene Guna staly pouhým komerčním objektem. Pérez poukazuje na další problém spojený s lovem chobotnic. Při něm je často používána toxická látka „clorox“ (běžně používaná jako čisticí prostředek), která ničí korály a znečišťuje moře. CGG se snaží nadměrný lov ryb a mořských plodů mírnit pomocí regulací, které však dle autora nebývají vždy dodržovány. (Pérez, 2013)

Další problémy, na které Pérez upozorňuje, se týkají korálů a jejich ničení. Problematika poškozování korálů v regionu Guna Yala se stala předmětem mnoha výzkumů a kromě Péreze se jí věnují i další autoři. Patří mezi ně například McEntee. Ta tvrdí, že přestože jsou korály jedním z ekonomicky a biologicky nejhodnotnějších ekosystémů na světě, patří k těm nejohroženějším. Autorka se domnívá, že korálové ostrovy v regionu Guna Yala podléhají navzájem provázaným globálním a lokálním vlivům. Lze to ukázat na příkladu globálního oteplování, které způsobuje bělení korálů. Jedná se o přirozené výkyvy ekosystému, které člověk svým chováním ovlivňuje jen minimálně. McEntee však přesto vidí souvislost s lokálními vlivy. Varuje, že antropogenní dopady snižují schopnost ekosystému

bránit se přírodním výkyvům a vracet se po přírodních katastrofách zpět do normálního stavu. Kvůli lidské činnosti proto v budoucnu budou přírodní procesy, jako právě globální oteplování a s ním stoupající hladina moře či jev El Niño, způsobovat čím dál tím větší škody. (McEntee, 2012)

Pérez se ve své práci (2013) zaměřuje více na lokální vlivy a rozebírá, jak korálové útesy poškozují lidské chování v souvislosti s cestovním ruchem. Prvním způsobem je odstraňování korálů a jejich těžba za účelem výstavby. Tento jev postihuje většinu území Guna Yala, avšak v místech, kde se turismus vyskytuje ve větším měřítku, je intenzivnější. Důvodem je fakt, že se korály v těchto případech využívají například pro stavbu infrastruktury pro cestovní ruch. (Pérez, 2013) McEntee dodává, že v dnešní době korály slouží k výstavbě mořských stěn určených jako prevence eroze. Dále jsou využívány k umělému rozšiřování některých ostrovů, které jsou vlivem rychle rostoucí populace a cestovního ruchu často přelidněné a potýkají se s nedostatkem místa. (McEntee, 2012) Guzmán a kolektiv uvádí, že mezi lety 1970 až 2001 bylo na ostrovech pomocí korálů vystavěno až 6 hektarů plochy. (Guzmán, Guevara a Castillo, 2003)

McEntee se domnívá, že v turisticky atraktivních lokalitách je situace korálových útесů v porovnání s méně turisticky navštěvovanými oblastmi v regionu horší. Tvrdí, že cestovní ruch představuje pro korálové útesy v regionu Guna Yala hrozbu. Turisté podle ní mohou poškozovat korálové útesy při přímém kontaktu s nimi, k čemuž dochází například neopatrností během potápění. (McEntee, 2012) Pérez souhlasí a dodává, že korály trpí při tom, když se po nich turisté procházejí. Zároveň však podle něj mechanická poškození způsobená turisty nejsou závratná. (Pérez, 2013)

Pérez přichází s dalším rizikem ovlivňujícím korály častěji a ve větší míře. Je jím mechanické ničení loděmi. Ty často patří místním, kteří ve velké míře spoléhají na rybolov a k němu lodě využívají. Velkou část však dle autora tvoří lodě, které převážejí turisty na ostrovy, z ostrovů či při transportech mezi jednotlivými ostrovy. Autor upozorňuje na odlišné chování místních, kteří v oblasti dlouhodobě žijí a krátkodobých návštěvníků, přijíždějících za rekreací. Domorodí rybáři se snaží omezit ničení korálů tím, že většinou nepoužívají kotvy (s výjimkou kamenů) a lodě v případě potřeby ukotví na písčitém dně. Pérez proto za největší riziko považuje turistické jachty, které často ukotví u chráněných neobydlených ostrovů či blízko malých korálových ostrovů. Těžké kotvy těchto lodí způsobují mechanické poškozování korálů. Lodě také znečišťují moře a se zvyšujícím počtem turistů volících vodní dopravu roste znečištění vody benzínem a motorovým olejem. (Pérez, 2013)

Další velký problém ohrožující životní prostředí na souostroví San Blas způsobuje nedostatečný systém sběru a likvidace odpadu, kvůli kterému většina vyprodukovaných odpadků končí v moři. Problém v posledních letech eskaluje a představuje velkou zátěž pro místní ekosystém. McEntee považuje za příčinu nárůstu množství odpadu hlavně snazší přístup k balenému jídlu obsahujícímu plasty či kovy. (McEntee, 2012) Pérez souhlasí s tím, že změna stravovacích návyků v kombinaci s nedostatečně řešeným odpadovým hospodářstvím vytváří na ostrovech závažný ekologický problém. Tvrdí, že problematiku zhoršuje vzestup cestovního ruchu a s ním spojené častější užívání plastových

výrobních. Nejen ty, ale i plechovky, nylonové provázky, sítě a jiné se pomalu rozkládají a jsou hrozbou pro místní ptactvo, ryby, želvy a jiné mořské živočichy. Zvířata se je mohou zkonsumovat, nebo se o ně poranit. Nebezpečí pro přírodu představují toxické látky obsažené ve výše zmíněných výrobcích. I přes zvyšující se počet turistů však většina odpadků připadá na místní obyvatele, kteří o problematiku ve většině nejeví zájem. Absence odpadního systému a velké znečištění místního prostředí může dle autora do budoucna razantně snížit množství příjezdějících turistů, kterým na rozdíl od místních všude přítomné odpadky vadí. (Pérez, 2013)

Také odpadní vody jsou vedeny do moře bez filtrace čističkou odpadních vod. Přestože jsou rozptýleny mořskými proudy, mohou kvůli zvyšujícímu se počtu obyvatel a turistů v budoucnu představovat velkou environmentální hrozbu. Obsažené látky totiž mohou způsobit eutrofizaci mořského ekosystému. (McEntee, 2012) Pérez považuje za nutné, aby se komunita Guna přizpůsobila a přijala životní styl ohleduplnější k životnímu prostředí. Je potřeba, aby bylo vyřešeno čištění odpadních vod, sběr odpadků a celkový management nakládání s odpady. (Pérez, 2013) Optimističtěji se na problematiku dívá Fruitema, který tvrdí, že na některých ostrovech (například Niadub) již byla recyklace vybraných odpadových materiálů začleněna do společenské normy. (Fruitema, 2015)

6.2 Sociální a kulturní dopady

Pérez sociální dopady cestovního ruchu přisuzuje tomu, že umožňuje lidem cestovat, a tím pádem poznávat a podílet se na jiných kulturách, než jsou ty vlastní. Turismus dle autora způsobuje restrukturalizaci společnosti hostitele a zanechává sociokulturní dopady na místních obyvatelích i na samotných návštěvnících. (Pérez, 2013) Agustín Santana je zastáncem toho, aby se rozlišovaly sociální a kulturní dopady cestovního ruchu. Za sociální dopady považuje změny ve struktuře společnosti, vztazích či kvalitě života místních. Kulturní dopady definuje jako dlouhodobější změny a procesy, které se objevují během vývoje cestovního ruchu. Santana mezi ně řadí změny kulturních vzorců. Pérez s ním však nesouhlasí a tvrdí, že pro lepší pochopení dopadů je třeba je zkoumat ve vzájemném vztahu. (Pérez, 2013) Proto jsou i v následujícím textu popsány sociální i kulturní dopady dohromady v jedné podkapitole.

Za nejzřetelnější dopad turismu Pérez považuje častější docházení k vytváření vztahů mezi kulturami a ke kulturním výměnám. Guna kvůli cestovnímu ruchu potkává lidi z celého světa, což podporuje kulturní diverzitu. Turismus je dále příčinou toho, že se objevují smíšené manželství příslušníků Guna a lidí zvnějšku komunity. Dříve páry většinou region opouštěly, v dnešní době však stále častěji zůstávají a investují do cestovního ruchu a živí se jím. Umožňuje jim to uzákonění toho, že právně jsou cizinci provdaní za člena komunity považováni za člena Guna. (Pérez, 2013)

Dalším z dopadů cestovního ruchu na komunitu je proměna genderových rolí ve společnosti. Ve své práci ji popisuje Snow, který po rozhovoru se členy CGG dospěl k závěru, že důvodem změny v tradičních rolích obou pohlaví v komunitě Guna jsou peníze. Ženy, které vyrábí molas, začaly kvůli zvyšující se popularitě těchto suvenýrů vydělávat více peněz. S tím, jak roste jejich příjem, ženy chtějí

mít silnější hlas a větší moc v rámci rodiny i celé komunity. Muži jsou často nuceni odcházet do měst za lépe placeným zaměstnáním, aby znovu upevnili jejich pozici hlavy domácnosti. (Snow, 2000) I Pérez se domnívá, že genderové role v komunitě se mění. Ženy se stávají těmi, kdo uchovává peníze a rozhoduje o jejich použití. To ovlivňuje strukturu tradičních rolí komunity a posiluje roli žen ve společnosti. Autor zároveň upozorňuje, že cestovní ruch není jedinou příčinou výše zmíněných jevů. (Pérez, 2013)

Turismus má dopad také na kulturní zvyky a tradice. Snow poukazuje na fakt, že s vlastnictvím a spravováním všech turistických aktivit kmenem Guna je spojený blízký kontakt s turisty a dalšími lidmi mimo komunitu. To vede k tomu, že kultura Guna může snáze podléhat ohrožení a degradaci. (Snow, 2000) Pérez uvádí hned několik příkladů.

První z nich se týká proměny tradičních ručních výrobků. Prodej řemeslných výrobků a molas jako suvenýrů je hlavním zdrojem příjmu pro mnoho domácností a komunit (převážně těch žijících v turisticky hojně navštěvovaných oblastech). Aby bylo možné uspokojit vysokou poptávku, do procesu výroby, donedávna považovaného za pouze ženskou práci, se často musejí zapojit i muži. (Pérez, 2013) Změna se dotkla rovněž tradičních motivů, které mnohdy nahrazují ty, žádané turisty, přestože s kulturou Guna nemají nic společného (Snow, 2000) Také molas, považované za symbol identity komunity se přizpůsobily cestovnímu ruchu a vzory oblíbené Gunou nahradily motivy atraktivní pro návštěvníky. (Pérez, 2013)

Cestovní ruch neovlivnil pouze tradiční výrobky, ale rovněž chování a tradice komunity. Snow podotýká, že Guna kvůli finančnímu zisku často raději volí nepřirozené zobrazování jejich tradic na úkor autenticity. (Snow, 2000) Příslušníci kmene často kvůli příjíždějícím turistům přehánějí své tradice a chování ve snaze získat peníze. Příkladem mohou být ženy, které nosí celé dny jejich nejlepší tradiční oblečení a za poplatek se nechávají vyfotit. Z některých tradičních rituálů se stalo spíše divadelní vystoupení pro turisty. (Pérez, 2013)

Posledním uvedeným sociálním dopadem je rivalita mezi jednotlivými komunitami Guna, kterou podpořilo zavedení nového daňového systému. Nově totiž komunity z turisticky méně atraktivních ostrovů musí zaplatit poplatek, pokud chtějí prodávat své výrobky na turisticky oblíbenějších ostrovech. V turisticky hojně navštěvované oblasti Gardi to vyústilo v dohodu mezi komunitami o rozdělování návštěvníků příjíždějících na výletních lodích za účelem zastavení přetěžování některých komunit. (Pérez a Smith, 2007) Z rozhovorů Péreze s příslušníky Guna uvedených v jeho práci (2013) vyplývá, že někteří cestovní ruch považují za zdroj konfliktů mezi jednotlivými komunitami Guna, nebo za příčinu závisti mezi jednotlivci. (Pérez, 2013)

6.3 Ekonomické dopady

S cestovním ruchem samozřejmě souvisí ekonomický přínos pro jednotlivé rodiny a komunity. Ačkoliv se tomu Guna snaží bránit pomocí daňového systému, stejně dochází také k nerovnoměrnému

příjmu z turismu a přístupu k výhodám, které z turismu pramení. Pérez poukazuje na to, že jedinci živící se přímo turismem z něj těží mnohem více než ti, které turismus neživí (v obou případech však na ně cestovní ruch nějakým způsobem dopadá). I mezi komunitami přímo se živícími cestovním ruchem panují v distribuci výhod a příjmů nerovnoměrnosti. (Pérez, 2013)

Pérez se Smithem uvádí, že hlavně v turisticky oblíbených oblastech (Gardi a přilehlé okolí) dochází v době sezóny výletních lodí k tomu, že muži zanechávají dočasně zemědělství či rybaření a odcházejí do turistických oblastí, kde se připojují ke svým ženám a vydělávají na turistickém ruchu. To přináší riziko ekonomické závislosti pouze na jednom druhu příjmu. (Pérez a Smith, 2007) Foss dodává, že cestovní ruch v oblasti vedl ke vzniku nových pracovních příležitostí pro členy komunity, jakými jsou například řidiči lodí či průvodci. (Foss, 2012) Ty dle Péreze obvykle bývají nejlákavější pro mladé členy komunity, kteří tyto pracovní nabídky přijímají s vidinou finančního zisku. (Pérez, 2013)

Turismus ovlivnil i to, jak vypadá místní spotřeba. Za prvé podle Péreze zvýšil konzumaci průmyslových produktů a přinesl s sebou nové produkty. Vedl například k zvýšení zájmu o západní módu či druhy potravin odlišné od těch tradičních. Za druhé měl vliv na ceny v místních obchodech. Když místo navštívuje velký počet turistů, často se zvýší cena prodávaných výrobků. Autor ale dodává, že lze v obchodech často nalézt dvojí ceny, levnější pro místní a dražší pro turisty. (Pérez, 2013)

7 Charakteristika vybraného kmene Ngäbe-Buglé

Následující kapitola pojednává o další komunitě původního obyvatelstva v Panamě, kterou ovlivňuje cestovní ruch. Kmen Ngäbe-Buglé není v souvislosti s cestovním ruchem tak častým předmětem vědeckých výzkumů jako Guna. Přesto autorka považuje za důležité představit alespoň v krátkosti další příklad podoby turismu v oblasti obývané původními obyvateli. V následující kapitole je proto pozornost zaměřena na stručnou charakteristiku kmene Ngäbe-Buglé, lokalit Ngäbe-Buglé a Bocas del Toro a na popis cestovního ruchu v oblasti.

7.1 Ngäbe-Buglé

Ngäbe-Buglé³ je pojmenováním největšího indiánského kmene v Panamě a zároveň názvem stejnojmenné indiánské rezervace. Podle sčítání lidu z roku 2010 žije v rezervaci Ngäbe-Buglé přibližně 156 tisíc lidí. Celkově má kmen okolo 285 tisíc členů⁴, což tvoří asi 68 procent veškeré indiánské populace. (Censo Nacional, 2010) Kmen vlastní území získal v roce 1997, jako třetí v pořadí po komunitách Guna Yala a Embera. (Cansari a Gausset, 2013)

Kromě vlastní rezervace obývají Ngäbe-Buglé také sousedící provincii Bocas del Toro a podle sčítání lidu (2010) tvoří více než 70 procent jejího obyvatelstva. Provincie se dělí do tří okresů: na Bocas del Toro, Changuinola, and Chiriqui Grande. Každý z okresů je dále rozděluje na menší správní jednotky, které se v originále nazývají *corregimientos*. Okres Bocas del Toro se skládá z pěti *corregimientos*, z nichž jeden se nazývá opět Bocas del Toro a tvoří ho souostroví ležící u pobřeží stejnojmenné provincie. Více než polovina obyvatel souostroví žije na ostrově Isla Colon, kde se nachází hlavní město provincie. (Thampy, 2013)

Dříve se Ngäbe-Buglé živilí převážně drobným zemědělstvím, ale s degradací půdy, rychlým populačním růstem a s tím související zvyšující se hustotou zalidnění byli z části nuceni změnit styl obživy. Mnoho z nich se nechalo zaměstnat na banánových nebo kávových plantážích, odstěhovalo se do jiných provincií či emigrovalo do Kostariky. Pracovní možnosti rozšířila stavba Panamerické dálnice a s tím spojené otevření trhu. (Rosario, 2011) Další možnosti výdělků představuje drobné podnikání (restaurace, prodej ručních výrobků atd.) či průvodcovství. Tyto aktivity související s cestovním ruchem mnohdy členům komunity komplikuje nedostatečná znalost anglického jazyka. (Thampy, 2013)

³ Původně je jednalo o dva indiánské kmeny Ngäbe a Buglé, které spolu žily na jednom území. V současné době dle Wickstrom sami nazývají kmenem Ngäbe-Buglé. V minulosti byli souhrnně známi jako Guaymí. (Wickstrom, 2003) V literatuře stále převažuje dělení názvů a většina autorů se ve svých pracích zaměřuje na kmen Ngäbe, který je početnější. Autorka se však na základě faktu, že komunity žijí ve stejném regionu a potýkají se s stejnými problémy, rozhodla k problematice přistupovat jako například Cansari a Gausset (2013) a považovat Ngäbe-Buglé za jednu komunitu.

⁴ Dle údajů ze sčítání lidu z roku 2010 přibližně 260 tisíc tvoří příslušníci Ngäbe a 25 tisíc členové Buglé. (Censo Nacional, 2010)

Region Ngäbe-Buglé má díky řece Tabasará velký hydroenergetický potenciál, který se stal terčem snahy developerů a jeho využití a postavení vodních nádrží a elektráren. (Wickstrom, 2003) Dále je významný velkými nalezišti surovin, které přitahují pozornost nadnárodních společností, místních firem i vlády. (Rosario, 2011) Snaha vlády o využití hydroenergetického potenciálu řeky Tabasará a těžbu nerostných surovin (hlavně mědi) v oblasti vedla k mnoha konfliktům mezi vládou a komunitou. (Cansari a Gausset, 2013)

7.2 Turismus v Bocas del Toro

Z důvodů dostupnosti literatury je podkapitola zaměřená hlavně na popis turismu na souostroví Bocas Del Toro, kde Ngäbe-Buglé tvoří velkou část obyvatelstva. Panamská vláda začala na začátku 90. let 20. století propagovat cestovní ruch v Bocas del Toro s cílem znovunastartování ekonomiky v oblasti. Ta silně utrpěla odchodem firem zaměřujících se na průmysl s banány ze souostroví na pevninu v polovině minulého století. Přibližně od roku 1990 se v oblasti začal masivně rozvíjet cestovní ruch, především na souostroví, kde se nachází turisticky vyhledávané atrakce. (Thampy, 2013) Vzhledem k rostoucí popularitě rezidenčního turismu a rozvoji letovisek v Bocas del Toro vzrostl zájem developerů o celou oblast. (Rosario, 2011)

Rosario popisuje, s jakým druhem turismu se komunita Ngäbe-Buglé setkává. Uvádí, že s růstem odvětví cestovního ruchu se posiluje migrace obyvatel z USA či Evropy. Migrace do Panamy z těchto krajín existovala již v minulosti. Se zvyšující se popularitou **důchodového turismu** (v originále retirement tourism) však Panama zažívá novou vlnu přívalu turistů ze Severní Ameriky, Evropy či Austrálie, kteří do regionu přijíždí hledat vlastní kus ráje. Autor vysvětluje, že rozmach tohoto typu turismu v posledních letech byl podpořen tím, že se podmínky v USA staly méně příznivými pro lidi v důchodovém věku (důchody se zmenšují a náklady na žití a bydlení se zvyšují). Kvůli těmto okolnostem senioři míří do ciziny a většina si vybírá Latinskou Ameriku. Mnoho z nich volí právě méně známou Panamu za cílovou destinaci, jelikož tradiční cíle jako Mexiko nebo Kostarika se zdražují. Mezi expatriaty v Bocas del Toro lze dle autora najít lidi různých národností. (Rosario, 2011)

Za další model turismu vyskytující se v oblasti považují Jackiewicz a Craine tzv. **rezidenční turismus** (v originále residential tourism). (Jackiewicz a Craine, 2010) Různí autoři se v definicích rezidenčního turismu rozcházejí a poukazují na jeho široký význam. McWatters ho v kontextu jeho práce charakterizuje jako *efekty s dlouhodobými účinky, které jsou důsledkem procesu mezinárodní, konzumem řízené migrace jedinců - převážně penzistů - ze Severní Ameriky a Západní Evropy do Latinské Ameriky*. Mluví o něm jako o příčině i důsledku globalizace a modernizace. (McWatters 2009, str. 3) Rezidenční turista je dle Barrantes ten, kdo získá nějakou nemovitost za účelem spotřeby a rekreace v určité oblasti. Od běžného rekreačního turistu se odlišuje tím, že kvůli nabytí nemovitosti s místem, kde se majetek nachází, vytváří určité pouto. Na rozdíl od imigranta rezidenčního turistu

do země přivádí konzumní důvody a nepřijíždí za účelem produkce. Proto zpravidla nepracuje a v cílové zemi nevlastní žádný podnik. (Barrantes, 2011)

Dále se v oblasti dle Spalding lze setkat s **migrací v důsledku životního stylu** (lifestyle migration), kterou autorka popisuje jako proud spíše bohatších obyvatel z rozvinutých zemí do rozvojových, kteří hledají země s podmínkami vhodnými pro životní styl, po kterém touží. Přijíždějí za teplým klimatem, nízkými životními náklady a vnímanou vyšší kvalitou života. Spalding věří, že migrace v důsledku životního stylu je důležitým sociálním, demografickým a environmentálním fenoménem ovlivňujícím Bocas del Toro již od 90. let minulého století. (Spalding, 2013a)

V literatuře zabývající se cestovním ruchem v oblasti Bocas del Torro se lze setkat s různými pojmy jako rezidenční turismus, duchodový turismu, mezinárodní důchodová migrace, migrace v důsledku životního stylu atd. Také názory na vzájemné vztahy mezi nimi se různí. Někteří autoři, jako například Jackiewicz a Craine, mezi nimi vidí silný vztah v sociálním i ekonomickém smyslu. (Jackiewicz a Craine, 2010) Na rozdíl od nich Haute a Mantecón upozorňují na to, že rozdíl mezi pojmy rezidenční turismus a migrace v důsledku životního stylu není jasně definovaný. Z nedostatečného rozlišování obou pojmů mohou dle autorů v zemích vznikat různé (například sociální) problémy. (Huete a Mantecón, 2011) Jackiewicz a Craine v tomto ohledu souhlasí a tvrdí, že hranice mezi mezinárodním turismem a mezinárodní migrací je často nejednoznačná. (Jackiewicz a Craine, 2010)

Následující text se pro zjednodušení zabývá všemi lidmi, kteří se do oblasti Bocas Del Toro přestěhovali za účelem nějakého z všech výše zmíněných pojmů. Existuje mnoho důvodů, proč se Panama stala atraktivní zemí k přestěhování se, hlavně pro obyvatele Severní Ameriky. Spalding zmiňuje, že poté, co panamská vláda rozpoznala velký potenciál zahraničních investic v oblasti nemovitostí, podnikání a pro ekonomický růst, rozhodla se přijmout některé opatření za účelem nalákání více zahraničních investorů a investic do těchto oblastí. (Spalding, 2013b) Jsou jimi například liberální zákony o vlastnictví půdy, jednorázové úlevy na daních z dováženého zboží, osvobození na daních u nově postavených nemovitostí po dobu 20 let, levná zdravotní péče, ekonomika postavená na dolaru či různé slevy pro cizince (v restauracích, kinech, hotelech atd.) Navíc je v zemi možné získat kvalitní zdravotní péči a není těžké narazit na anglicky mluvící doktory s praxí z USA. Infrastruktura moderních technologií ulehčuje zvykání si na nový životní styl a změnu prostředí. To v kombinaci s historickými vazbami na USA kvůli Panamskému kanálu Panamě zaručuje v konkurenci jiných středoamerických států velkou výhodu. (Jackiewicz a Craine, 2010) Spalding zmiňuje, že turisté a migranti oceňují také relativně nízkou míru inflace a kriminality, levné náklady na život či otevřené trhy umožňující dovoz známých značek a produktů. (Spalding, 2013b)

8 Dopady cestovního ruchu na indiánský kmen Ngäbe-Buglé

V následující kapitole jsou popsány hlavní dopady, které mají rezidenční či duchodový turismus a migrace v důsledku životního stylu na původní komunitu Ngäbe-Buglé. Pro větší přehlednost jsou dopady rozděleny do dvou několika podkapitol. Sociální a ekonomické dopady autorka z důvodů vzájemné propojenosti v tomto případě zařadila do jedné podkapitoly.

Spalding provádějící výzkum v oblasti Bocas del Toro věří, že migrace a turismus mají na komunitu žijící v oblasti smíšené, jak pozitivní, tak negativní dopady. (Spalding, 2013b) Statistiky o počtu cizinců žijících komunitě jsou často nepřesné a nespolehlivé. Jackiewicz a Craine upozorňují, že způsoby, jak získat data o počtu rezidenčních turistů v Bocas del Torro, jsou značně omezené. V současnosti data poskytuje sčítání lidu v zemi, které však nezapočítá všechny rezidenční turisty (například ty, kteří v oblasti přebývají pouze část roku). (Jackiewicz a Craine, 2010)

Dalším způsobem jak získat údaje o počtu rezidentů je využití vízových statistik. Ty nevypovídají o přesné situaci, jelikož ne všichni rezidenti žádají o rezidenční víza a mnohým stačí turistická. (Jackiewicz a Craine, 2010) Z těchto důvodů je pravděpodobné, že celkové výsledky o počtu rezidentů jsou podhodnocené. I přesto se dle Spalding v roce 2010 v okrese Bocas del Toro žilo 1137 rezidentů ze zahraničí. To při celkové populaci 16135 tvořilo přibližně 7 procent obyvatelstva okresu. (Spalding, 2013a)

8.1.1 Sociální a ekonomické dopady

Velké procento cizinců podle Spalding ovlivňuje velkou měrou místní komunitu (hlavně nezranitelnější Ngäbe-Buglé) a dopady na ni lze pozorovat na makro i mikroúrovni. Autorka si myslí, že část sociálních dopadů pramení z idealizování nového domova lidmi stěhujícími se do oblasti. Místo je prodáváno jako ráj a rezidenti ho tak přijímají a jednají s ním jako s „*místem kde je tráva vždy zelenější (v případě ostrovů moře vždy modřejší), hlavně při srovnávání s životem v zemi jejich původu.*“ (Spalding 2013b, str. 80). Fyzická přítomnost životního stylu expatů přináší nové hodnoty a očekávání, jež jsou v rozporu s některými tradičním způsobem života v komunitě, a ovlivňuje chování místních (převážně mladých lidí). Dle autorky rovněž působí tlak na místní sociální služby a infrastrukturu. (Spalding, 2013b)

Cestovní ruch ovlivnil také to, jak vypadá prostředí v Bocas del Toro. Velká koncentrace turismu přispěla k tomu, že se součástí prostředí, jako například krajina, gastronomie či ruční výroba, mění na co nejatraktivnější pro turisty. Názorným příkladem transformace v turistický produkt je způsob, jakým byl pozměněn fyzický prostor. Byly postaveny obrovské mega projekty, hotely a dovolenkové vily, které změnilo obraz krajiny. (Gómez, Kandel, a Morán, 2009)

Přínosem vytvoření komunity migrantů v Bocas del Toro na makro úrovni je dle Spalding to, že přispělo ke „*vzniku nových příležitostí zisku z poskytování služeb, zvýšení oběhu peněz přímo prostřednictvím vyšších výdajů a vytvářením pracovních míst a nepřímým propagováním ostrovů jako*

hlavní turistické destinace.“ (Spalding 2013b, str. 80) Pozitivním výsledkem bylo i nastartování filantropických a asistenčních programů pro komunitu. (Spalding, 2013b)

Mezi negativní dopady autorka řadí například posilování preferování anglicky mluvícího obyvatelstva pocházejících z Antill na úkor marginalizované skupiny Ngäbe-Buglé. (Spalding, 2013b) Gómez a kolektiv souhlasí, že s rostoucím cestovním ruchem v oblasti se prohlubují již existující sociální rozdíly. Na ně dle autorů doplácí především nejzranitelnější a nejvíce diskriminovaná část obyvatelstva, kterou je indiánská populace Ngäbe-Buglé. Autoři zmiňují, že cestovní ruch zhoršil nevýhody, které pro komunitu již v minulosti vycházeli z právního systému. Ve společnosti dle autorů stále panuje názor, že indiánské obyvatelstvo může být využito. (Gómez et al., 2009)

Místní obyvatelstvo trápí také problémy s vlastnictvím pozemků, které již od historie postihují převážně původní obyvatelstvo na souostroví. (Gómez et al., 2009) S rostoucím odvětvím cestovního ruchu do Panamy proudí stále více expatů ochotných v oblasti investovat a usadit se. Z toho profitují nadnárodní i místní realitní společnosti, kteří za účelem zisku spekulují s pozemky. Půdu vykoupenou od místních farmářů mohou prodat zájemcům ze zahraničí až s 200 procentní přírůžkou. (Rosario, 2011) Velký nárůst v hodnotě pozemků v důsledku rezidenčního turismu a snaha zahraničních investorů a realitních agentur vykoupit co nejvíce půdy je příčinou konfliktů mezi komunitou Ngäbe-Buglé a bohatými expaty či obyvateli Panamy žijícími v oblasti. K nedostatku volné půdy přispívá laxní právní systém a agrární systém vlastnictví půdy nepřizpůsobený globální otevřené ekonomice. (Thampy, 2013)

Zahraniční investoři nejsou jen vlastníky velké části pozemků na souostroví Bocas del Toro, ale také podniků vydělávajících na cestovním ruchu. Ty začaly vznikat již v 90. letech 20. století, kdy investoři z ciziny začali využívat relativně nízkých cen nemovitostí, nedostatku politických zkušeností místních a izolace souostroví. Vykupování nemovitostí a zakládání podniků vedlo k již výše zmíněným spekulacím s půdou a konfliktům. Místní lidé začali opouštět své podniky a stali se závislími na cizincích kvůli poskytování pracovních příležitostí. (Spalding, 2013b) Gómez a kolektiv uvádí, že v současné době je až 80 procent podniků v Bocas del Toro vlastněno cizinci. (Gómez et al., 2009) Před závislostí na rezidentech a investicích ze zahraničních varuje Jackiewicz and Craine, kteří problematiku vztahují na celou zemi. (Jackiewicz a Craine, 2010)

8.1.2 Environmentální dopady

Cestovní ruch a migrace ovlivňují také životní prostředí. Spalding (2013) po výzkum v Bocas del Toro přichází s následujícími závěry. Propagace oblasti jako ideálního destinace pro turismus a migraci v nedávné době přinesla nové ekonomické příležitosti pro místní obyvatelstvo, které v kombinaci s novými postoji a přístupy k životnímu prostředí ovlivnily druh a rozsah využívání přírodních zdrojů. Výsledky však výzkumu ukázaly, že pobyt rezidentů v Bocas del Toro navzdory očekávání autorky nevedl mezi zkoumanými lety 1986 až 2008 k závažně environmentální degradaci. Přesto se však našlo několik příkladů negativních změn životního prostředí způsobených místními i rezidenty

v důsledku zvýšeného zájmu o cestovní ruch. Příklady lze nalézt blízko Bocas Town, kam se přestěhovali některé komunity Ngäbe-Buglé v rámci hledání ekonomických příležitostí pramenících z nárůstu cestovního ruchu a zabydleli se v původně mangrovových porostech. Mangrovové porosty na částech pobřeží ostrova Colón Island byly zničeny během výstavby kanálů při projektech zaměřených na rozvoj rezidencí. (Spalding, 2013a)

9 Diskuze

Předchozí kapitoly popisují, s jakými druhy cestovního ruchu se komunity Guna a Ngäbe-Buglé setkávají a jaké dopady na komunity mají. V následujícím textu jsou na základě informací uvedených v předchozích částech práce porovnávány vybrané komunity Guna a Ngäbe-Buglé a druhy turismu, které na ně působí. Dále jsou na základě použité literatury analyzovány rozdíly mezi dopady cestovního ruchu na jednotlivé komunity, které byly popsány již dříve. Autorka v celé kapitole vychází z literatury, ze které čerpala během předešlé části bakalářské práce a která je uvedena v závěrečné bibliografii.

Komunity Guna i Ngäbe-Buglé se v současnosti potýkají s nárůstem cestovního ruchu v oblastech, kde žijí. Zatímco v Guna Yala turismus začal sílit v 60. letech 20. století, Ngäbe-Buglé začala zažívat vzestup cestovního ruchu v oblasti Bocas del Toro po roce 1990. Liší se také druh turismu, který v oblastech převažuje. V Guna Yala se lze dle Péreze (2013) a Kevrana a Grose (2010) nejčastěji setkat s cestovním ruchem souvisejícím s lodní dopravou, např. masovým turismem výletních lodí, turismem charterových lodí či na plachetnicích. Populární je i komunitní či eco-lodge turismus. Na komunitu Ngäbe-Buglé má dle Spalding (2013) či Jackiewicz a Craine (2010) naopak největší vliv rezidenční či důchodový turismus a migrace v důsledku životního stylu. Tento výčet samozřejmě není kompletní a v obou oblastech se lze setkat také s dalšími druhy cestovního ruchu.

V obou komunitách lze vysledovat pozitivní i negativní dopady cestovního ruchu. Na základě literatury, ze které autorka čerpala, se domnívá, že největším pozitivem turismu pro obě komunity je ekonomický přínos pramenící z finančního příjmu pro jednotlivé členy. Dále cestovní ruch vytváří nová pracovní místa (ve službách, průvodcovství atd.). Při komplexnějším pohledu na problematiku však vyplývá, že finanční přínos a nová pracovní místa mohou mít také negativní vliv na komunity. Spalding, Pérez či Snow na základě výzkumu v obou komunitách varují před závislostí na příjmu z turismu. Ta může nastat, když členové komunity opustí své vlastní podniky či zemědělství, aby mohli získávat peníze z cestovního ruchu. Takový příjem je značně nestabilní a při spoléhání pouze na něj může jednotlivcům i rodinám způsobit velké finanční problémy.

Dalším ekonomickým dopadem turismu, se kterým se obě komunity potýkají, je nerovnoměrné rozdělování zisků a z něj plynoucí konflikty. Zatímco Pérez v rámci Guna upozorňuje spíše na neshody mezi jednotlivými komunitami (obvykle mezi těmi žijícími v turisticky atraktivních a méně navštěvovaných oblastech), Thampy v případě Ngäbe-Buglé mluví hlavně o spory mezi rezidenty vlastníci velké procento pozemků a podniků na ostrově a členy komunity, kteří z turismu těží méně. Nůžky mezi bohatými rezidenty z ciziny a chudým indiánským obyvateli se v Bocas del Toro roztahují a způsobují napětí ve společnosti.

Autoři se v otázce sociálních a kulturních dopadů shodují, že turismus v obou komunitách způsobil změny v tradiční kultuře a zvycích. Oba kmeny v reakci na přívaly turistů přizpůsobují své umění, rituály či tradice na ty, které jsou atraktivnější pro návštěvníky. Příkladem mohou být ruční práce,

které místo tradičních motivů typických pro komunitu často nesou motivy žádané turisty, aby se lépe prodávaly. Goméz s Pérezem dále varují před tím, že cestovní ruch může zpřetrhat vazby v komunitách.

V obou komunitách měl cestovní ruch také environmentální dopady. Z dostupné literatury vyplývá, že cestovní ruch způsobuje v Guna Yala problémy mořskému ekosystému. Autoři zmiňují hlavně znečišťování moře a mechanické poškozování korálů loděmi, neopatrnými turisty či v důsledku umělého rozšiřování ostrovů. Mořští živočichové a korály trpí intenzivním rybolovem a usmrcováním či sběrem za účelem prodeje suvenýrů. Příkladem environmentálního dopadu turismu v Bocas del Toro je hlavně úbytek mangrovových porostů v důsledku výstavby infrastruktury pro cestovní ruch, či kvůli stěhování obyvatel do míst, kde se porosty nacházejí.

Z národních statistik získaných během sčítání lidu z roku 2010 je patrné, že indiánská populace patří k nejhudším vrstvám obyvatelstva. Pérez se Spalding je zároveň považují za nejzranitelnější aktéry v cestovním ruchu. Komunity Guna a Ngäbe-Buglé jsou si v mnoha ohledech podobné, například obě žijí v Panamě, vlastní autonomní území, vyskytují se v převážně v přímořských oblastech či na souostroví, zažívají turistický boom atd. Přesto se mezi nimi vyskytují určité rozdíly v tom, jaký druh cestovního ruchu na ně působí a jakým způsobem.

Na základě analýzy dostupné literatury se autorka domnívá, že hlavním důvodem k rozdílnému vlivu cestovního ruchu na vybrané komunity je odlišná míra autonomie, kterou v rámci Panamy mají.

Guna po krvavé revoluci a vytrvalém politickém tlaku získala jako první z indiánských kmenů v Panamě vlastní území a velkou míru autonomie. Založila CGG, který rozhoduje o většině důležitých otázek v rezervaci a je rovněž vrcholným orgánem s rozhodovací pravomocí ve všech oblastech cestovního ruchu v Guna Yala. Dopady vzrůstajícího cestovního ruchu se snaží regulovat pomocí různých nařízení a pravidel. V Estatuto je například zakotveno, že pouze členům komunity je dovoleno vlastnit podniky související s cestovním ruchem a řízení veškerých aktivit souvisejících s turismem je výhradním právem Guna. Přestože dané pravidla zčásti obchází výletní lodě či lidé, kteří se do komunity přivdávají, komunitě se v porovnání s ostatními indiánskými kmeny v Panamě daří lépe regulovat dopady cestovního ruchu na komunitu.

Ngäbe-Buglé na rozdíl od Guna nedisponuje výhradním právem rozhodovat v otázkách cestovního ruchu ve svém autonomním území a mimo něj. V současné době komunita čelí rychlému vzestupu rezidenčního či důchodového turismu. Zahraniční investoři dle Gómeze vlastní až 80 procent v Bocas del Toro. Jackiewicz a Craine se domnívají, že velký vliv vzestup rezidenčního či důchodového turismu a migrace mají velké realitní společnosti z USA, jako například International Living, které propagují slogan vystihující rezidenční turismus „Žij lépe, za levněji, v zámorí“. Společnost na svých oficiálních stránkách v roce 2016 zveřejnila článek, ve kterém vyhlásila za rok 2016 Panamu nejlepší zemí pro strávení důchodu. (Ramesch, 2016) Literatura ukazuje, že v oblasti Bocas del Toro vznikají konflikty mezi cizinci vlastníci pozemky či podniky a indiánským obyvatelstvem.

Zahraniční investoři využívají příležitosti a skupují lukrativní pozemky, po kterých stoupá poptávka. To však vede ke spekulacím s půdou a jejím zvyšujícím se cenám, které pro místní mohou být nedosažitelné.

Komunita Guna se s residenčním či důchodovým turismem kvůli zavedeným regulacím a zákazům téměř nepotýká. Zahraničním investorům je zakázáno vlastnit v Guna Yala jakékoliv podniky vydělávající na cestovním ruchu. Tím by mělo být teoreticky dosaženo toho, že většina finančního příjmu poputuje komunitě Guna. I přes snahy obejít tato pravidla lze říci, že Guna ekonomicky těží z cestovního ruchu více než Ngäbe-Buglé. Protože je cestovní ruch výhradně v režii Guna, nutně dochází k bližšímu kontaktu s turisty, který ohrožuje tradiční kulturní dědictví kmene. Způsobuje také závist a neshody mezi jednotlivými komunitami. Guně se lépe daří chránit své území (například zákazy vstupu na některé chráněné ostrovy) a vlastnická a pozemková práva před turisty. Mají naopak vrůstající problémy s turismem na lodích, který způsobuje environmentální problémy. Výletní lodě, charterové lodě či plachetnice také často obcházejí pravidla daná CGG.

10 Závěr

„Neodvážejte nic jiného než vzpomínky, nezanechávejte nic jiného než otisky stop.“

(Citát Guna)

Cestovní ruch je celosvětově se rychle rozvíjejícím hospodářským odvětvím. Vzrůstající počty turistů pro mnoho zemí znamenají významný ekonomický přínos. Panama není výjimkou a cestovní ruch se řadí k jednomu z největších tahounů ekonomiky. Je rovněž důležitým zaměstnavatelem v zemi poskytujícím více než sto tisíc pracovních míst. Panamská vláda si uvědomuje, jak velkou roli hraje turismus v ekonomice země, a proto se ho snaží podpořit přijetím a investicemi do Udržitelného plánu pro turismus.

Cestovní ruch sebou ve většině případů přináší pozitiva i negativa. Autoři se shodují, že skupinou obyvatelstva nejvíce zranitelnou dopady turismu jsou indiánské komunity. V Panamě se nachází dohromady sedm indiánských kmenů, které patří k nejchudším vrstvám obyvatelstva. Silný ekonomický růst, který země v posledních letech zažívá, se nedaří přetavit v rovnoměrné rozdělování příjmů, ze kterého by těžily i původní komunity. Pomyslné nůžky mezi bohatými a chudými se rozvírají.

Bakalářská práce se zaměřuje na indiánské kmeny Guna a Ngäbe-Buglé žijící v Panamě, jejichž názvy označují také stejnojmenné autonomní území, neboli indiánské rezervace. Pro vybrané kmeny Guna a Ngäbe-Buglé představuje cestovní ruch velkou ekonomickou příležitostí. Bohužel turismus kromě příležitostí finančního příjmu a nových pracovních míst přináší také mnoho negativních dopadů na obě komunity. Způsobuje ekonomické, environmentální, sociální a kulturní problémy.

Autorka si je vědoma, že dopady turismu na jednotlivé komunity nelze zobecnit, jelikož každá má vlastní podmínky a každá se setkává s jiným typem cestovního ruchu a s jinými návštěvníky. Uvedené informace a závěry se proto vztahují pouze ke kmenům Guna a Ngäbe-Buglé. Poskytují však představu o tom, jak může cestovní ruch v komunitách původního obyvatelstva vypadat, co může způsobovat a ovlivňovat.

V disertační práci Xerardo Pereiro Péreze zabývající se cestovním ruchem v Guna Yala je uveden rozhovor se členem Guna který tvrdí, že *„turismus má dobré i špatné stránky. Na ty špatné však existuje lék“*. Nezbyvá tedy nic jiného než s nadějí doufat, že komunity naleznou způsob, jak eliminovat negativa pramenící z cestovního ruchu a naučí se, jak ho využívat převážně ve svůj prospěch.

11 Zdroje

- Apgar, M., Allen, W., Moore, K., Ataria, J. (2015). Understanding adaptation and transformation through indigenous practice: the case of the Guna of Panama. *Ecology and Society*, [online] 20(1). Dostupné z: <http://www.ecologyandsociety.org/vol20/iss1/art45/> [Cit. 6. 3. 2016].
- Barrantes, M. P. (2011). The expansion of „real state tourism" in coastal areas: Its behaviour and implications. *Recreation and Society in Africa Asia and Latin America*, [online] 2(1), pp. 51–70. Dostupné z <https://journal.lib.uoguelph.ca/index.php/rasaala/article/view/1549/2141> [Cit. 17. 3. 2016].
- Bennet, J. (1999). The Dream and the Reality: Tourism in Kuna Yala. *Cultural Survivor*, [online] 23(2). Dostupné z: <https://www.culturalsurvival.org/ourpublications/csqa/article/the-dream-and-reality-tourism-kuna-yala> [Cit. 11. 3. 2016].
- Britannica Encyclopedia. (2014). *Urbanization*. [online] Dostupné z: <http://www.britannica.com/topic/urbanization> [Cit. 2. 2. 2016].
- Businesspanama.com. (2016). *Investing in Panama: Tourism*. [online] Dostupné z: <http://www.businesspanama.com/investing/opportunities/tourism.php> [Cit. 20. 2. 2016].
- Cansari, R., a Gausset, Q. (2013). Along the Road: The Ngäbe-Buglé Struggle to Protect Environmental Resources in Panama. *International Indigenous Policy Journal*, [online] 4(3). Dostupné z <http://ir.lib.uwo.ca/iipj/vol4/iss3/5/> [Cit. 16. 3. 2016].
- Censo Nacional. (2010). *Diagnóstico de la Población Indígena de Panamá con base en los Censos de Población y Vivienda de 2010*. [pdf] Panama: INEC. Dostupné z: http://www.contraloria.gob.pa/inec/Publicaciones/Publicaciones.aspx?ID_SUBCATEGORIA=59&ID_PUBLICACION=657&ID_IDIOMA=1&ID_CATEGORIA=13 [Cit. 26. 2. 2016].
- Displacement Solutions. (2014). *The Peninsula Principles in Action. Climate Change and Displacement in the Autonomous Region of Gunayala, Panama*. [pdf]. Dostupné z: <http://displacementsolutions.org/wp-content/uploads/Panama-The-Peninsula-Principles-in-Action.pdf> [Cit. 10. 3. 2016].
- Esen, Ş., Uyar, H. (2010). *Competitiveness of Tourism and the Evaluation of Turkey According International Tourism Competitive Criteria*. [pdf]. Dostupné z: https://www.researchgate.net/profile/Hande_Uyar/publication/228466565_competitiveness_of_tourism_and_the_evaluation_of_turkey_according_international_tourism_competitive_criteria/links/54aba9e90cf2ce2df668e9b5.pdf [Cit. 10. 2. 2016].
- Foss, S. (2012). *Ahora Todos Somos Panameños: Kuna Identity and Panamanian Nationalism under the Torrijos Regime, 1968-1981*. M.A. Vanderbilt University. Dostupné z: <http://etd.library.vanderbilt.edu/available/etd-04172012-203657/> [Cit. 12. 3. 2016].

- Fruitema, M. (2015). *A Political Ecology of Solid Waste Management in Niadub, Panama*. [pdf]. Open Access Theses. Dostupné z: http://scholarlyrepository.miami.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1575&context=oa_theses [Cit. 13. 3. 2016.].
- Gómez, I., Kandel, S., Morán, W. (2009). *Conflictos y respuestas territoriales ante el auge inmobiliario del turismo: El caso del archipiélago de Bocas del Toro*. 1st ed. [pdf] San Salvador: PRISMA. Dostupné z: http://www.prisma.org.sv/uploads/media/conflictos_y_respuestas_territoriales_frente_al_auge_inmobiliario_Bocas_del_Toro.pdf [Cit. 20. 3. 2016.].
- Guzmán, H. M., Guevara, C., Castillo, A. (2003). Natural Disturbances and Mining of Panamanian Coral Reefs by Indigenous People. *Conservation Biology*, [online] 17(5), pp. 1396–1401. Dostupné z: http://www.jstor.org/stable/3588963?seq=1#page_scan_tab_contents [Cit. 13. 3. 2016.].
- Harrison, D. (2001). *Tourism and the Less Developed World: Issues and Case Studies*. Wallingford: CABI.
- Hollenberg, N. K., Fisher, N. D. L., McCullough, M. L. (2009). Flavanols, the Kuna, cocoa consumption, and nitric oxide. *Journal of the American Society of Hypertension*, [online] 3(2), 105–112. Dostupné z: [http://www.ashjournal.com/article/S1933-1711\(08\)00216-7/fulltext?mobileUi=0001](http://www.ashjournal.com/article/S1933-1711(08)00216-7/fulltext?mobileUi=0001) [Cit. 3. 3. 2016.].
- Huete, R., Mantecón, A. (2011). *Residential Tourism or Lifestyle Migration: Social Problems Linked to the Non-Definition of the Situation*. [pdf] Wallingford: CABI. Dostupné z: https://www.academia.edu/1334357/Residential_tourism_or_lifestyle_migration._Social_problems_linked_to_the_non-definition_of_the_situation [Cit. 22. 3. 2016.].
- IWGIA. (2012). *The Indigenous World 2012*. [pdf.] Copenhagen: IWGIA. Dostupné z: http://www.iwgia.org/iwgia_files_publications_files/0573_THE_INDIGENOUS_ORLD-2012_eb.pdf [Cit. 26. 2. 2016.].
- Iwgia.org. (2016). *Indigenous peoples in Latin America - a general overview*. [online] Dostupné z: <http://www.iwgia.org/regions/latin-america/indigenous-peoples-in-latin-america> [Cit. 26. 2. 2016.].
- Jackiewicz, E. L., Craine, J. (2010). Destination Panama: An Examination of the Migration-Tourism-Foreign Investment Nexus. *Recreation and Society in Africa, Asia and Latin America*, [online] 1(1), pp. 5–29. Dostupné z: <https://journal.lib.uoguelph.ca/index.php/rasaala/article/view/1498/2088> [Cit. 19. 3. 2016.].
- Kervran, D. D., Gros, C. (2010). Conflictos de inversiones en territorios indígenas : el turismo en la Comarca Kuna Yala de Panamá. In: Gros, C., ed, Foyer, J., ed. *¿Desarrollo con identidad ? Gobernancia economica en Pueblos indígenas: siete estudios de caso*, Lima: IFEA : Flacso sede Ecuador : CEMCA, pp.235-277.
- MAEC. (2015). *Panamá, República de Panamá*. [pdf]. Dostupné z: http://www.exteriores.gob.es/Documents/FichasPais/PANAMA_FICHA%20PAIS.pdf. [Cit. 4. 1. 2016.].

- McEntee, M. (2012). *Assessment of Genetic Connectivity and Potential Management Plans for the Coral Reef Ecosystems of Guna Yala , Panama Assessment of Genetic Connectivity and Potential Management Plans for the Coral Reef Ecosystems of Guna Yala, Panama*. [pdf] Independent Study Project (ISP). Dostupné z: http://digitalcollections.sit.edu/isp_collection/1475/ [Cit. 11. 3. 2016].
- McWatters, M. R. (2009). *Residential Tourism: (de)constructing Paradise*. Bristol, UK: Channel View Publications.
- Opatrný, J. (2004). *Panama - stručná historie států*. Praha: Libri.
- Palátková, M. (2011). *Mezinárodní cestovní ruch*. Praha: Grada Publishing, a. s.
- Pérez, X. (2013). *Antropología del turismo indígena en Guna Yala (Panamá): Etnografía del sistema turístico en una periferia geopolítica latinoamericana*. Ph. D. Universidad de La Laguna, Tenerife. Dostupné z: <http://www.cetrad.info/?action=documentos/viewDocument&id=369> [Cit. 6. 3. 2016].
- Pérez, X. P., Smith, C. de L. (2007). *Los impactos del turismo en Kuna Yala (Panamá): Turismo y cultura entre los Kuna de Panamá*. Madrid: FITUR.
- Postero, N. G., Zamosc, L. (2004). *The Struggle for Indigenous Rights in Latin America*. Brighton: Sussex Academic Press.
- Ramesch, J. (2016). *Panama: The World's Best Retirement Destination in 2016*. [online] Internationalliving.com. Dostupné z: <https://internationalliving.com/2016/01/panama-the-worlds-best-retirement-haven-in-2016/> [Cit. 27. 3. 2016].
- Rosario, F. (2011). *This Land Is Our Land: The Ngöbe Stuggle for This Land is Our Land The Ngöbe Stuggle for Land*. [pdf] Independent Study Project (ISP) Collection. Dostupné z: http://digitalcollections.sit.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2197&context=isp_collection [Cit. 16. 3. 2016].
- San Blas Official Web Page. (2016a). *Environmental Sustainability*. [online] Dostupné z: <http://sanblas-islands.com/info/environmental-sustainability/> [Cit. 10. 3. 2016].
- San Blas Official Web Page. (2016b). *Guna Yala region*. [online] Dostupné z: <http://sanblas-islands.com/kuna-indians/kuna-yala/> [Cit. 1. 3. 2016].
- San Blas Official Web Page. (2016c). *History of San Blas*. Dostupné z <http://sanblas-islands.com/info/history/> [Cit. 2. 3. 2016].
- San Blas Official Web Page. (2016d). *Molas and Other Guna Art*. Dostupné z <http://sanblas-islands.com/kuna-indians/art/> [Cit. 2. 3. 2016].
- San Blas Official Web Page. (2016e). *The Official Name Is Guna Yala*. Dostupné z <http://sanblas-islands.com/kuna-indians/guna-yala/> [Cit. 1. 3. 2016].

- SEDAC. (2016). *Maps: Population Density Grid, v1 (1990, 1995, 2000)* [online] Dostupné z: <http://sedac.ciesin.columbia.edu/data/set/grump-v1-population-density/maps?facets=region:north%20america> [Cit. 8. 1. 2016].
- Sharpley, R. (2014). Host perceptions of tourism: A review of the research. *Tourism Management*, [online] 42, 37–49. Dostupné z: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0261517713001908> [Cit. 13. 2. 2016].
- Singh, S., Timothy, D. J., Dowling, R. K. (2003). *Tourism in Destination Communities*. Wallingford, UK: CABI Publishing.
- Snow, S. G. (2000). Pathways in the Periphery: Tourism to Indigenous Communities in Panama. *Social Science Quarterly*, [online] 81(3), pp. 732–749. Dostupné z: <http://www.jstor.org/stable/42864000> [Cit. 7. 3. 2016].
- Solís, R. (2009). *Free, Prior and Informed Consent in Panama: the Guna Case, in the Context of Its Autonomy*. [pdf] Conservation International. Dostupné z: http://www.conservation.org/publications/Documents/CI_FPIC-Case-Study_Panama.pdf [Cit. 3. 3. 2016].
- Spalding, A. K. (2013a). Environmental Outcomes of Lifestyle Migration : Land Cover Change and Land Use Transitions in the Bocas del Toro Archipelago in Panama. *Journal of Latin American Geography*, [online] 12(3), pp. 179–202. Dostupné z: <http://muse.jhu.edu/article/522428> [Cit. 20. 3. 2016].
- Spalding, A. K. (2013b). Lifestyle Migration to Bocas del Toro, Panama: Exploring Migration Strategies and Introducing Local Implications of the Search for Paradise. *International Review of Social Research*, [online] 3(1), pp. 67–86. Dostupné z: http://irsr.eu/issue07/04_Spalding_p67-86.pdf [Cit. 19. 3. 2016].
- Thampy, G. (2013). *Indigenous Contestations of Shifting Property Regimes: Land Conflicts and the Ngobe in Bocas del Toro, Panama*. Ph. D. The Ohio State University. Dostupné z: https://etd.ohiolink.edu/rws_etd/document/get/osu1365428854/inline [Cit. 17. 3. 2016].
- The World Factbook (2016). *Central America and Caribbean: Panama*. [online] Dostupné z: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/pm.html> [Cit 3. 1. 2016].
- United Nations Environment Programme (2016). Definitions. [online] Dostupné z: <http://www.unep.org/resourceefficiency/Business/SectoralActivities/Tourism/FactsandFiguresaboutTourism/Definitions/tabid/78773/Default.aspx> [Cit. 15. 2. 2016].
- Vakis, R., Lindert, K. (2000). *Poverty in Indigenous Populations in Panama: A Study Using LSMS Data*. LCSHD paper series. [pdf] Washington DC.: World Bank. Dostupné z: <http://documents.worldbank.org/curated/en/2000/01/693028/poverty-indigenous-populations-panama-study-using-lsms-data.html> [Cit 8. 2. 2016].

- Velásquez Runk, J. (2012). Indigenous Land and Environmental Conflicts in Panama: Neoliberal Multiculturalism, Changing Legislation, and Human Rights. *Journal of Latin American Geography*, [online] 11(2), pp. 21–47. Dostupné z: <http://muse.jhu.edu/article/488195> [Cit. 6. 3. 2016].
- Wickstrom, S. (2003). The Politics of Development in Indigenous Panama. *Latin American Perspectives*, 30(4), pp.43-68. Dostupné z: http://www.jstor.org/stable/3185059?seq=1#page_scan_tab_contents [Cit. 22. 3. 2016].
- World Bank. (2015). *World Development Indicators 2015*. Washington, DC.: World Bank.
- World Bank. (2016). *Panama*. [online] Dostupné z: <http://www.worldbank.org/en/country/panama> [Cit. 11. 1. 2016].
- World Data Bank. (2016). *World Development Indicators: Panama*. Dostupné z: <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&country=PAN&series=&period=> [Cit. 16. 1. 2016].
- World Tourism Organisation. (2015a). *Annual Report 2014*. [pdf] Madrid: UNWTO. Dostupné z: <http://www2.unwto.org/annualreport2014> [Cit. 15. 2. 2016].
- World Tourism Organisation. (2015b). *UNWTO Tourism Highlights: 2015 Edition*. [pdf] Madrid: UNWTO. Dostupné z: <http://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284416899> [Cit. 17. 2. 2016].
- World Tourism Organisation. (2016a). *Sustainable Development of Tourism: Definitions*. [online] Dostupné z: <http://sdt.unwto.org/content/about-us-5> [Cit. 17. 2. 2016].
- World Tourism Organisation. (2016b). *Who we are*. [online] Dostupné z: <http://www2.unwto.org/content/who-we-are-0> [Cit. 16. 2. 2016].
- WTTC. (2014). *Travel & Tourism Economic Impact: Panama*. [pdf] London: WTTC. Dostupné z: <https://www.wttc.org/-/media/files/reports/economic%20impact%20research/countries%202015/panama2015.pdf> [Cit. 22. 2. 2016].
- WTTC. (2015). *Travel & Tourism Economic Impact: Panama*. [pdf] London: WTTC. Dostupné z: <http://www.wttc.org/research/economic-research/economic-impact-analysis/country-reports/panama> [Cit. 22. 2. 2016].